

ΜΕΡΟΣ Δ΄

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ, ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ (1833-1881)

Ο Υπουργός των Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας Λόρδος Γκράνβιλ προς τον Πρέσβη στην Αθήνα Γ. Στιούαρτ (FO 286 (272) 5/1.5.1871):

Δεν πρέπει να λησμονηθεί στην Ελλάδα το μάθημα της πρόσφατης εξέγερσης στην Κρήτη [1866-1869], την οποία υποστήριξαν χωρίς αποτέλεσμα ορισμένες ξένες Δυνάμεις και η Ελλάδα, απομονωμένη, αναγκάστηκε να απαρνηθεί τις βλέψεις της για την προσάρτηση της Νήσου στο Ελληνικό Βασίλειο.

Το δίδαγμα που πρέπει να βγάλει η Ελλάδα από αυτήν την ιστορία είναι ότι οι Δυνάμεις της Ευρώπης δεν θα επιτρέψουν να διαταραχθεί η ειρήνη στην Ανατολή για να διευρύνει η Ελλάδα τα όριά της· και ότι όσο ταχύτερα απαλλαγεί από την αντίθετη προκατάληψή της και αρκασθεί στην θέση που της παραχωρήθηκε τόσο ταχύτερα θα μπορέσει να οργανώσει την διοίκησή της, να βάλει σε τάξη τα οικονομικά της, να εξασφαλίσει την προστασία της ζωής και της περιουσίας των πολιτών και να χρησιμοποιήσει τους πόρους που κατέχει για να αναπτύξει την υλική της ευημερία.

Γκράνβιλ

Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ, Ο ΑΛΥΤΡΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Δ1.1 ΟΙ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ-ΕΘΝΟΣ

Την ιστορία τη διαμορφώνει μια συνάρτηση πολλαπλών συνθηκών και γεγονότων. Η συνάρτηση αυτή είναι στην ουσία ένα πλέγμα πολλαπλών αιτιών. Ορισμένες από αυτές τις συνθήκες και αυτά τα γεγονότα, με άλλα λόγια ορισμένα από αυτά τα αίτια, είναι συγκυριακά, σχετικώς βραχυχρόνια και συνήθως παροδικά, άλλα είναι μακροχρόνια και σταθερότερα. Η ναυτιλιακή διασπορά, π.χ., είναι μακροχρόνιο χαρακτηριστικό της ιστορίας των Ελλήνων, όπως είδαμε στο Μέρος Α': είναι ένα πλέγμα συνθηκών και γεγονότων που διαμορφώνεται στη μακρά ιστορική διάρκεια· και γι' αυτό ακριβώς είναι μια οιονεί «σταθερά» στη συνάρτηση των πολλαπλών αιτιών που διαμορφώνουν την ελληνική ιστορία.

Το ίδιο ισχύει και για δύο άλλα πλέγματα συνθηκών που θα δούμε σε αυτό το Μέρος του βιβλίου. Διαμορφώνονται μακροχρονίως, έχουν ιστορικό βάθος και γι' αυτό επηρεάζουν βαθιά την ιστορία των Ελλήνων και του κράτους που διεκδίκησαν με την Επανάσταση του 1821. Η συλλογική τους ταυτότητα είναι το ένα από αυτά, έτσι όπως διαμορφώθηκε μακροχρονίως, μεταλλάχθηκε σε εθνικισμό και συναρθρώθηκε με τον αλυτρωτισμό του εθνικού κράτους. Το άλλο πλέγμα συνθηκών είναι η εμπλοκή της χώρας, επί έναν αιώνα και πλέον, στο Ανατολικό Ζήτημα· και η επίδρασή του στους εξοπλισμούς, σε υπέρμετρες στρατιωτικές δαπάνες, στην υπερχρέωση του κράτους και στην οικονομική του εξάρτηση από τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσω τον εθνικισμό αναζητώντας τις ρίζες του στις απαρχές του «Γένους των Ελλήνων» στα χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, πριν ακόμη εξαπλωθούν στα εδάφη της πρώτα η Ενετική και ύστερα η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κατόπιν θα δείξω πώς η ιδεολογία του «Γένους» μεταλλάσσεται στον εθνικισμό της Επανάστασης του 1821 και του εθνικού κράτους. Θα κλείσω το κεφάλαιο εξηγώντας γιατί αυτό το νεαρό και ανίσχυρο κράτος μόνο στον εθνικισμό μπορούσε να στηρίξει την αυθεντία και την νομιμότητά του, βασικές προϋποθέσεις της επιβίωσής του.

Σε άλλα Μέρη ή Κεφάλαια του βιβλίου, θα εξετάσω αναλυτικά πώς το ελληνικό κράτος εμπλέκεται ολοένα περισσότερο στο Ανατολικό Ζήτημα, πώς εξελίσσονται οι σχέσεις του με τις Δυνάμεις και πώς η υπερδύναμη της εποχής, η Μεγάλη Βρετανία, επικρατεί τελικώς χάρη στον «μοχλό των δανείων». Έτσι θα φανεί καθαρά το πόσο στενά συνδέονται οι εξοπλισμοί και η υπερχρέωση της χώρας με την εξωτερική της πολιτική, πώς αυτό το μακροχρόνιο και σχεδόν σταθε-

ρό πλέγμα συνθηκών καθηλώνει την Ελλάδα στην βρετανική σφαίρα επιρροής έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στην αμερικανική αμέσως μετά, και πώς συνάμα την καταδικάζει σε διχασμούς, εμφυλίους πολέμους και αλληπάλληλες πτωχεύσεις και κρίσεις που επαναλαμβάνονται με διάφορες μορφές έως τις αρχές του 21ου αιώνα. Συγκεκριμένως, τα θέματα αυτά θα τα εξετάσω στα υπόλοιπα Κεφάλαια του Μέρους Δ΄, έπειτα στα Κεφάλαια ΣΤ2, ΣΤ4 και ΣΤ7.2, και τέλος στα Μέρη Θ΄, Ι΄ και ΙΑ΄.

Οι συνεχείς εμπλοκές της χώρας για λόγους εθνικιστικούς επί 180 χρόνια, ίσως θα φαίνονται παράλογες, ιδίως σε έναν ελληνόφωνο αλλά ξένο αναγνώστη. Δεν είναι, αν τις δει κανείς από μίαν άλλη πλευρά. Η εμπλοκή στον φαύλο κύκλο ήταν αναπόφευκτη για όλες τις ελληνικές κυβερνήσεις της εποχής και για όλους τους αλλοδαπούς πρίγκιπες που κατά καιρούς βασίλευσαν στην χώρα, είτε τους κινούσε η φιλοπατρία είτε το συμφέρον τους ή και αμφότερα. Η εθνικιστική πλειοδοσία και οι εξοπλισμοί συνδέονταν μοιραία με την επείγουσα ανάγκη των ελληνικών κυβερνήσεων να οικοδομήσουν ένα κράτος, το οποίο θα ήταν αναποφεύκτως κράτος «εθνικό» – ειδάλλως δεν θα μπορούσε να επιβιώσει στον 19ο αιώνα, την εποχή του εθνικισμού. Η αυθεντία και η νομιμότητά του θα θεμελιώνονταν αναγκαστικά στην εθνικιστική ιδεολογία. Σε αυτήν την εθνικιστική νομιμότητα θα στηριζόταν εν συνεχεία η νομιμοποίηση του όλου πλέγματος εξουσίας που περιέβαλλε το κράτος, το υπηρετούσε και το στήριζε. Αυτό το πλέγμα εξουσίας δεν περιελάμβανε μόνο την δυναστεία, την κυβέρνηση, την Βουλή, την Δικαιοσύνη και την κρατική διοίκηση. Περιελάμβανε επιπλέον και τα άτυπα, κοινωνικά κέντρα εξουσίας: τις κοινωνικές και οικονομικές αρχηγείες της ελληνικής κοινωνίας, αυτές που σχεδόν αυτομάτως συγκεντρώθηκαν γύρω από το κράτος και το πλαισίωσαν ευθύς μετά την ίδρυσή του, καθώς και αυτές που το ίδιο το κράτος διαμόρφωσε βαθμιαίως γύρω του. Από εκεί και ύστερα, οι συνεχείς εμπλοκές ήταν αναπόφευκτες.

Ωστόσο, το κράτος και το πλέγμα εξουσίας δεν θα μπορούσαν να εμπνεύσουν την αλυτρωτική πολιτική και να επιβάλουν τις μεγάλες στρατιωτικές δαπάνες χωρίς την συναίνεση μιας μεγάλης πλειονότητας του πληθυσμού, χωρίς μαζική λαϊκή στήριξη και μαζικό πατριωτισμό. Στις δύσκολες στιγμές, μάλιστα, σε περιόδους κινητοποιήσεων και πολέμων, οι εκάστοτε κυβερνήσεις χρειάζονταν αυτό που η εθνικιστική ρητορεία ονόμαζε κατά κόρον «εθνεγερσία» – ακυρώνοντας με τον στόμφο της επανάληψης τον ωραίο αυτόν όρο. Χρειάζονταν πολίτες πρόθυμους να καταβάλουν στην πατρίδα φόρο χρήματος, αλλά και αίματος. Υπήρχε, άραγε, ένα τέτοιο πατριωτικό αίσθημα τόσο στις άρχουσες όσο και στις λαϊκές τάξεις;

Υπήρχε. Ο εθνικισμός ήταν ιστορικά αναπόφευκτος επειδή προϋπήρχε του κράτους, και μάλιστα πολύ πριν από το 1821. Προϋπήρχε ως αρχέγονο πατριωτικό αίσθημα στις συνειδήσεις των ελληνορθοδόξων και ελληνοφώνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Κρήτης, της Επτανήσου και της διασποράς. Η διαμόρφωση αυτού του αισθήματος ήταν το αποτέλεσμα μακραίωνης διαδικασίας. Οι απαρχές της χάνονται στους βυζαντινούς χρόνους. Θα τις δούμε στο υποκεφάλαιο που ακολουθεί. Το θέμα απομακρύνεται βεβαίως από το χρονολογικό πλαίσιο του βιβλίου, αλλά έτσι θα κατανοήσουμε καλύτερα αυτή την μακρά ιστορική διαδικασία και θα επανέλθουμε ευκολότερα στον 18ο αιώνα, όταν πλέον οι περισσότεροι άνθρωποι

που αυτονομάζονταν Ρωμηοί, Γραικοί ή Έλληνες θεωρούσαν ότι ανήκαν σε ένα ελληνορθόδοξο «Γένος» και είχαν έτσι διαμορφώσει μια συλλογική ταυτότητα και έναν «αρχέγονο πατριωτισμό» που θα τους οδηγήσει τελικά στην Επανάσταση.¹

Δ1.2 ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΟΥ «ΓΕΝΟΥΣ»: ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΕΣ

Έως την εμφάνιση των Αράβων τον 7ο μ.Χ. αιώνα, σε πολλές περιοχές του παλαιού ελληνιστικού κόσμου οι πολυπληθείς ελληνόφωνοι υπήκοοι της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ταύτιζαν εαυτούς και αλλήλους με βάση την ελληνική γλώσσα – οι πιο μορφωμένοι, μάλιστα, και την αρχαιοελληνική παιδεία. Ταυτοχρόνως ταυτίζονταν, βεβαίως, και με άλλες κοινωνικές ομάδες, μεγάλες ή μικρές, και διατηρούσαν, φυσικά, την γενικότερη συλλογική ταυτότητα του ρωμαίου υπηκόου ή του πολίτη της Ρώμης.

Οι ταυτίσεις αυτές ήταν φυσιολογικό να επιβιώσουν σε όσες περιοχές παρέμειναν υπό τον έλεγχο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μετά τον 7ο αιώνα και τις αραβικές κατακτήσεις.² Ήδη από τις αρχές του αιώνα, ο Ηράκλειος είχε υιοθετήσει την ελληνική ως γλώσσα του κράτους. Έκτοτε, άλλωστε, ένα ευρύ και σχετικώς πλειονοτικό τμήμα του πληθυσμού της Αυτοκρατορίας είτε ήταν ελληνόγλωσσο είτε μιλούσε και την ελληνική εκτός από άλλες γλώσσες. Αυτός ήταν ο πιθανότερος και σημαντικότερος λόγος για τον οποίο, τον 9ο αιώνα, οι κρατικές ελίτ της Αυτοκρατορίας, κορυφαίοι κρατικοί αξιωματούχοι και ο ίδιος ο αυτοκράτωρ θεώρησαν πλέον ότι η ελληνική γλώσσα, πολύ ευρύτερα κατανοητή από την λατινική, θα ήταν αποτελεσματικότερη για την σύνταξη των νόμων. Ήδη από εκείνη την περίοδο,

1. Λαίου (1974, *From "Roman" to "Hellene"*: επίσης, 1975, 1991)· Σβορώνος (1987). Αυτό το κεφάλαιο προστέθηκε στην πέμπτη έκδοση του βιβλίου. Πριν τυπωθεί, ευχαρίστησα δύο φίλους που το είχαν διαβάσει και σχολιάσει: τον Ηλία Αντωνόπουλο και την Αγγελική Λαίου. Λίγους μήνες αργότερα, Δεκέμβριο του 2008, πέθανε αναπάντεχα η Αγγελική. Από εκεί και ύστερα, πώς μπορούσα πλέον ν' αλλάξω αυτές τις γραμμές και γιατί;

2. Ο αναγνώστης θα παρατήρησε ότι διακρίνω τον όρο *ταύτιση* από τον όρο *ταυτότητα*. Ο πρώτος υποδηλώνει την υποκειμενική γνώμη ενός ατόμου που «ταυτίζεται» με μια πληθυσμική και κοινωνική ομάδα στην οποία το ίδιο αποδίδει ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά που την διαφοροποιούν από τον γύρω κόσμο. Αντιθέτως, ο όρος *ταυτότητα* είναι πολύσημος και δυνάμει ασαφής. Λέγοντας κανείς ότι μια πληθυσμική ομάδα έχει συγκεκριμένη συλλογική ταυτότητα, μπορεί να εννοεί τουλάχιστον τρία πράγματα. Μπορεί να εννοεί, π.χ., ότι όλα τα μέλη αυτής της πληθυσμικής ομάδας πιστεύουν ότι μοιράζονται την ίδια συλλογική ταυτότητα που τα διαφοροποιεί από τον γύρω κόσμο, έστω και αν τα κριτήρια της διαφοροποίησης, δηλαδή τα *ιδιάζοντα* χαρακτηριστικά της ταυτότητας, είναι εν μέρει ή εν όλω φανταστικά. Μπορεί ακόμη να εννοεί ότι ο ίδιος θεωρεί δεδομένο, αφενός, ότι υπάρχουν αυτά τα χαρακτηριστικά και, αφετέρου, ότι εν λόγω πληθυσμική ομάδα έχει όντως συγκροτηθεί γύρω από την συγκεκριμένη συλλογική ταυτότητα. Τέλος, μπορεί να εννοεί ότι διακρίνει κοινά χαρακτηριστικά και ότι δεν αποκλείει την ύπαρξη μιας ταυτότητας «συλλογικής» μεν, αλλά με πολλαπλές υποκειμενικές προσλήψεις και εκδοχές.

Αποσπάσματα του Κεφαλαίου Δ1, σε πρώτη μορφή, υπάρχουν στα δημοσιεύματά μου ΓΒΔ (1983, 1983.β, 1993, 1996, 1999) και GBD (1988 και 2003). Το θέμα του κεφαλαίου, πάντως, δεν είναι ο εθνικισμός. Είναι η επίδρασή του σε ευρέα κοινωνικά στρώματα, οι συνέπειές του στην νομιμοποίηση του κράτους και οι επιπτώσεις του στο Ανατολικό Ζήτημα. Γι' αυτό δεν θα παρατάξω βιβλιογραφία για τον εθνικισμό ούτε βεβαίως για την βυζαντινή και την οθωμανική περίοδο. Θα ήταν όμως αδύνατον να ξετάσω τον εθνικισμό στην περίοδο της ανεξαρτησίας χωρίς να επεκταθώ στην μακρά προϊστορία του.

επίσης, παρατηρείται και ένα γενικότερο και αυξανόμενο ενδιαφέρον για κλασικά ελληνικά κείμενα.

Αυτές οι δύο σημαντικές εξελίξεις, η εξ ανάγκης καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας στην νομοθεσία και η τάση αναβίωσης της αρχαιοελληνικής παιδείας στο Βυζάντιο, είναι σημαντικές ενδείξεις μιας μείζονος πολιτισμικής στροφής που βρισκόταν τότε στις απαρχές της. Στο μεταξύ, άλλωστε, ο χαρακτηρισμός «Έλληνας», απαλλαγμένος από την χροιά του «εθνικού», του ειδωλόλατρη, αποδιδόταν πλέον σε αυτό το ευρύτερο πλήθος ανθρώπων που μιλούσαν ελληνικά και που κατοικούσαν, διεσπαρμένοι, στον ευρύ χώρο της Αυτοκρατορίας.

Εξάλλου, στην πολιτισμική στροφή είχε εμμέσως συντελέσει και η ελληνική «κοινή» όπως είχε διαμορφωθεί, ως γλώσσα της Εκκλησίας, στους προηγούμενους αιώνες. Γλώσσα της Καινής Διαθήκης και των Πατέρων της Εκκλησίας, του Πατριαρχείου και του Κλήρου, των Ευαγγελίων και των αποστολικών επιστολών, των ψαλμών και της ορθόδοξης τελετουργίας, η ελληνική αντλούσε κύρος και ωφέλιμους συνάμα την Εκκλησία. Εκπαίδευε με την ακρόαση της τελετουργίας τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα των ελληνοφώνων πληθυσμών, διαδιδόταν εύκολα στους ομόθρησκους αλλά αλλόγλωσσους πληθυσμούς και συνάμα προσηλύτιζε τους αλλόθρησκους που μιλούσαν ελληνικά ή τα μάθαιναν υπό την επίδραση του θρησκευτικού αισθήματος, με την πρακτική του εκκλησιασμού και με την προτροπή του κλήρου. Επί 1.400 χρόνια, άλλωστε, όλοι οι ορθόδοξοι κληρικοί των βυζαντινών και αργότερα των οθωμανικών επαρχιών διοριζόνταν από το Πατριαρχείο και ήταν ελληνογλωσσοί.

Οι αξιωματούχοι που επέβαλαν την ελληνική στην νομοθεσία δεν ήταν οι μόνοι που διέθεταν ελληνική παιδεία. Πολλά άλλα μέλη των βυζαντινών αρχηγειών είχαν επιπλέον αναπτύξει, μέσω των κλασικών κειμένων, μια ισχυρή πολιτισμική ταύτιση με την ελληνική Αρχαιότητα. Όπως ήταν φυσιολογικό, οι πιο συνειδητοί οπαδοί αυτής της ιδεολογικής στροφής ήταν λόγιοι. Από αυτά τα στρώματα προέρχονται οι μαρτυρίες όσων θεωρούσαν εαυτούς όχι μόνον Ρωμαίους ή Βυζαντινούς αλλά και Έλληνες.³ Τέτοιες μαρτυρίες απαντώνται από τον 9ο αιώνα και πυκνώνουν τον 11ο,

3. Προσθέτω εδώ δύο διευκρινίσεις. Γράφοντας ότι ορισμένα μέλη των βυζαντινών αρχηγειών ταυτίζονταν, δηλαδή αυτοπροσδιορίζονταν, και ως Έλληνες, εννοώ ότι ταυτίζονταν προφανώς και με άλλα κριτήρια και με άλλες κοινωνικές ομάδες, ευρύτερες ή στενότερες· ότι, δηλαδή, υιοθετούσαν και άλλες ταυτότητες. Από την άλλη πλευρά, δεν αποκλείω να υπήρχε όντως στην εποχή τους, πέρα από αυτές τις υποκειμενικές, ατομικές ταυτίσεις, μια πληθυσμιακή ομάδα που είχε πράγματι συγκροτηθεί ιστορικά ως κοινωνικό σύνολο αυτο-διακρινόμενο και διακριτό με τα κριτήρια που οι μαρτυρίες καταγράφουν - ελληνική γλώσσα και παιδεία. Και πολύ αργότερα, άλλωστε, στην περίοδο της οθωμανικής και της λατινικής κυριαρχίας, τα μέλη των διεσπαρμένων ελληνοφώνων κοινωνιών είχαν συγκροτηθεί γύρω από πολλαπλά κριτήρια συλλογικής ταυτότητας και όχι με ένα και μόνο ένα κριτήριο (αυτό που ορισμένοι ιστορικοί ονομάζουν «εθνοτικό» για την προ-νεωτερική εποχή, ελλείψει ακριβέστερου όρου και αυστηρότερης χρονολόγησης). Σε όλες τις κοινωνίες και σε όλες τις ιστορικές περιόδους, ακόμη και τις πιο πρόσφατες, οι πολλαπλές συλλογικές ταυτότητες είναι ο κανόνας. Αυτά που διαφέρουν κατά περίπτωση και εποχή είναι το πλήθος των ταυτοτήτων, η αποδοχή ή απόρριψη της πολλαπλότητας και, κυρίως, το κοινωνικό και πολιτικό βάρος της ταυτότητας που κυριαρχεί, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες, και ο γενικότερα αποδεκτός ορισμός της.

όταν πλέον ο Μιχαήλ Ψελλός έδωσε συνεκτική μορφή στις πολλαπλές ταυτίσεις του με την ελληνική Αρχαιότητα και τις αιτιολόγησε με σαφείς πολιτισμικούς όρους, με συγκεκριμένες αναφορές στην πλατωνική και νεοπλατωνική φιλοσοφία. Χρησιμοποίησε, εξάλλου, την αρχαϊζουσα γλώσσα που διαδιδόταν σε λόγιους κύκλους ήδη από την εποχή των Πατέρων της Εκκλησίας και απείχε πολύ τόσο από την Κοινή των Ευαγγελίων όσο και από την δημώδη των υστεροβυζαντινών χρόνων.

Βεβαίως, οι μαρτυρίες αυτές είναι λίγες· και καθεμιά από αυτές καταγράφει απλώς την ατομική, υποκειμενική ιδέα ενός συγγραφέα ο οποίος ταύτιζε τον εαυτό του με μια ευρύτερη κοινότητα ανθρώπων, τους Έλληνες, με κριτήρια την ελληνική γλώσσα και παιδεία. Οι μάρτυρες, όμως, ταυτίζονταν όλοι με αυτήν την ευρύτερη κοινότητα· και οι μαρτυρίες τους, όλες μαζί, αναφέρονταν στην ίδια κοινότητα – στους Έλληνες. Μπορεί να μη γνωρίζουμε το πλήθος των ανθρώπων στους οποίους αναφέρονταν και, πιθανότατα, δεν θα το μάθουμε ποτέ· αλλά αποκλείεται να αφορούσαν σε κοινότητες φανταστικές και ανύπαρκτες. Προέρχονταν προφανώς από βιώματα, αφορούσαν σε βιωμένα κοινωνικά περιβάλλοντα, σε αυτήν την πλειονότητα των Βυζαντινών που μιλούσαν ελληνικά· αναφέρονταν σε διεσπαρμένες γεωγραφικώς αλλά πολύ συγκεκριμένες κοινότητες ανθρώπων που μοιράζονταν μεταξύ τους μια κοινή ταύτιση με την ελληνική γλώσσα – και, οι πιο μορφωμένοι, με την αντίστοιχη παιδεία. Το ότι απέδιδαν στον εαυτό τους αυτήν την ταυτότητα δεν απέκλειε, βεβαίως, ούτε τις παράλληλες ταυτίσεις με άλλες κοινότητες ούτε τις πολλαπλές ταυτότητες. Ο «Έλληνας» της Αντιόχειας, πριν αλλά και μετά την αραβική κατάκτηση, μπορούσε κάλλιστα να μιλάει και μιαν άλλη γλώσσα, π.χ. την περσική ή την αρμενική, και να έχει υιοθετήσει ήθη μεικτά, διατηρώντας πάντα μια σχέση με την ελληνική παιδεία – σχέση απλής οικειότητας ή βαθύτερης γνώσης.

Οι πολιτισμικές ενδείξεις και μαρτυρίες από την πλευρά του Βυζαντίου, λοιπόν, δείχνουν έναν αυξανόμενο βαθμό ταύτισης των μαρτύρων με τον ευρύτερο ελληνόφωνο πληθυσμό της Αυτοκρατορίας, στον οποίο αποδίδουν επίσης μια κοινή ταυτότητα – αυτή που αργότερα θα αποδοθεί πλέον ρητώς στο «Γένος των Ελλήνων».⁴ Οι ταυτίσεις αυτές, όμως, αντανακλώνται και σε μαρτυρίες της ίδιας εποχής που προέρχονται από δυτικοευρωπαίους συγγραφείς και χρονικογράφους οι οποίοι ταυτίζουν επίσης τους Βυζαντινούς ως «Έλληνες», χρησιμοποιώντας το προ-

---

Δεύτερη διευκρίνιση, ίσως περιττή (γι' αυτό και δεν θα επανέλθω). Όταν μιλώ για ελληνόφωνους από τον 7ο έως τον 18ο αιώνα, δεν εννοώ «Έλληνες» ούτε βεβαίως αμιγείς απογόνους Αθηναίων και Σπαρτιατών, Ιώνων και Μακεδόνων. Το αναμφισβήτητο και μέγιστο ιστορικό έργο του Αλεξάνδρου του Μακεδόνα και των στρατιών του ήταν η διασπορά του ελληνικού πολιτισμού στον ευρύτατο χώρο της Ανατολής. Το ότι οι στρατιές αυτές έσπειραν παράλληλα και σπόρους γενετικούς, είναι εξ ίσου αναμφισβήτητο. Το να φανταστεί κανείς ότι μόνοι οι σπόροι αυτοί επεβίωσαν στους ασιατικούς γενετικούς ωκεανούς είναι, βεβαίως, ένδειξη απαίδευσίας, ίσως και ανοησίας (στην οποία συγκαταλέγεται και η συμπλεγματική αυθυποβολή).

4. Πρβλ. *Gens - gentis (Jus Gentium, Gens nobile etc.)*, *Genus - generis, Graecor & Graecatus sum (Ελληνίζων)*, *Graecisso & Graecare (Ελληνίζειν)*, *Graeciensis, Grajugena -ae (Έλληνες εκ γενετής)*;

σωνύμιο «*Greci*».⁵ Οι δυτικές αυτές μαρτυρίες χρονολογούνται από τον 10ο αιώνα. Μετά το 968, ειδικότερα, πολλοί χρησιμοποιούν το προσωνύμιο με υποτιμητικές υποδηλώσεις, που παραπέμπουν στην ρωμαϊκή περιφρόνηση για τους «*Graeculi*». Παρά την απόρριψη, πάντως, το ότι και οι δυτικοί ταυτίζουν πλέον τους Βυζαντινούς ως Έλληνες αντανάκλα την αντίστοιχη άποψη των βυζαντινών μαρτυριών· και αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι η άποψη αυτή ήταν όχι μόνο ευρύτερα αποδεκτή στο Βυζάντιο, αλλά είχε όντως συντελέσει στην πολιτισμική στροφή του κράτους και των αρχηγειών.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα κριτήρια που προβάλλει εκάστοτε ο δυτικός μάρτυρας όταν ταυτίζει με αυτόν τον τρόπο τον βυζαντινό άνθρωπο. Τα κυριότερα κριτήρια είναι, κατ' αρχήν, η θρησκεία, η ευρωπαϊκή γεωγραφική καταγωγή και οι δύο γλώσσες, η λατινική και η ελληνική, στην ιστορική τους σύμμιξη ήδη από την ρωμαϊκή Αρχαιότητα. Και τα τρία αυτά κριτήρια ήταν, πριν από τον 10ο αιώνα, στοιχεία μιας, χαλαρής έστω, κοινής ταύτισης Βυζαντινών και Δυτικοευρωπαίων: αμφότεροι ταυτίζονταν ως χριστιανοί, ως Ευρωπαίοι και, τέλος, ως απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων.

Τα δεδομένα αυτά άλλαξαν άρδην στην εποχή των σταυροφοριών. Ο χριστιανισμός, που ήταν στο παρελθόν στοιχείο κοινής ταύτισης, έγινε στοιχείο διχασμού – που θα εμπεδωθεί με το Σχίσμα του 1054 και θα φθάσει σε παροξυσμό μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204. Παρομοίως, οι «Λατίνοι» έπαψαν πλέον να θεωρούν την Ευρώπη ως τον τόπο κοινής καταγωγής με τους Έλληνες.⁶ Οι «*Greci*», διεσπαρμένοι σε έναν χώρο κείμενο και πέραν της ευρωπαϊκής ηπείρου, δεν θεωρούνταν πλέον Ευρωπαίοι. Αλλά και για τους Βυζαντινούς οι δυτικοί δεν ήταν πλέον ούτε ακραιφνείς χριστιανοί ούτε συγκληρονόμοι της (ελληνο)ρωμαϊκής Αρχαιότητας, αλλά αιρετικοί και βάρβαροι.⁷ Αυτές οι αμοιβαίως αρνητικές αντιλήψεις μεταφέρθηκαν και στο πεδίο της γλώσσας· από κοινό σημείο αναφοράς και κριτήριο απλής διαφοροποίησης, έγινε και αυτή στοιχείο αποξένωσης και διαφοροποίησης. Στην αποξένωση συνετέλεσε, τέλος, το κριτήριο των διαφορετικών ηθών. Ο δυτικός μάρτυρας το χρησιμοποιεί πλέον κατά κόρον, δεδομένου ότι, αποδίδοντας διαφορετικά και κατακριτέα ήθη στον ανοίκειο ξένο, στον «Έτερο», ξεχωρίζει τον «Εαυτό» του και χαρακτηρίζει θετικά την δική του συλλογική ταύτιση. Έτσι, θεωρεί εξ υπαρχής τα βυζαντινά ήθη όχι απλώς διαφορετικά αλλ' απειλητικά ή περιφρονητέα και, πάντως, αποξενωτικά.⁸ Τα περιγράφει με όρους στερεότυπους, συλλαμβάνει και εμφανίζει τα ελαττώματα των Βυζαντινών ως ιδιότητες εγγενείς εκ φύσεως, τα μεγεθύνει ενίοτε στο έπακρο και,

5. Laiou, Angeliki, «Bisanzio e l'Occidente», στο *Lo Spazio Letterario del Medioevo. 3. Le Culture Circostanti*. Vol. I: *La Cultura bizantina*, a cura di Guglielmo Cavallo. Salerno Editrice, 2004, σ. 19-60. Ειδικότερα σ. 40-42 («...sono Greci», «...il re dei Greci»), αλλά και «*Elleni*» στην σ. 46-47, 48, «*Elleni e Romani*» στην σ. 49 και «...abitanti Greci di Rodi» στην σ. 53.

6. Laiou, Angeliki, «Bisanzio e l'Occidente», ό.π., σ. 19-23.

7. Laiou, Angeliki, ό.π., σ. 50, αναφορές σε μαρτυρίες που διαφοροποιούν στην βάση «... *Greci e barbari*».

8. Laiou, Angeliki, ό.π., σ. 40-41, αναφορές σε μαρτυρίες που χαρακτηρίζουν με βάση τα ήθη, π.χ., «... *sono Greci nella lingua e nei costumi*».

φυσικά, τα απορρίπτει – όπως συμβαίνει κατά κανόνα με οποιονδήποτε συλλαμβάνει την ετερότητα εξ αντιδιαστολής προς την δική του ταυτότητα. Εννοείται ότι το ίδιο συμβαίνει και από την πλευρά των Βυζαντινών.

Επιμείναμε στις πρώιμες μαρτυρίες και ενδείξεις, όσες σηματοδοτούν την πολιτισμική στροφή που αρχίζει τον 9ο αιώνα και κορυφώνεται με το Σχίσμα. Από εκεί και ύστερα, βεβαίως, πληθαίνουν πολύ οι ταυτίσεις βυζαντινών συγγραφέων και λογίων, αξιωματούχων και αυτοκρατόρων με την ελληνική παιδεία και την ελληνική Αρχαιότητα. Δεν θα επεκταθώ σε αυτά τα ζητήματα, έχουμε ήδη πολύ απομακρυνθεί από το χρονολογικό πλαίσιο αυτού του βιβλίου. Θα περιοριστώ να αναφέρω, τελειώνοντας, ορισμένες επιφυλάξεις που θα μπορούσε κανείς να προβάλει για τις παραπάνω ερμηνευτικές απόψεις μου. Οι πιθανές αυτές επιφυλάξεις, μολονότι εύλογες, νομίζω ότι δεν ακυρώνουν τις παραδοχές μου· απλώς επισημαίνουν την ανάγκη για περισσότερες μαρτυρίες, για ενδείξεις ακόμη ισχυρότερες και για πιο εκτεταμένη ανάλυση – με άλλα λόγια, την ανάγκη περαιτέρω έρευνας στις πηγές, τόσο για τις πρώιμες περιόδους στις οποίες αναφέρθηκα όσο και στην εποχή της βαθμιαίας παρακμής του Βυζαντίου, αλλά και της λεγόμενης Παλαιολόγιας Αναγέννησης.

Ποιες είναι, λοιπόν, οι πιθανές επιφυλάξεις; Οι μαρτυρίες που στηρίζουν την ερμηνεία μου προέρχονται από λογίους και χρονικογράφους κατά τεκμήριο μορφωμένους, με τους όρους της εποχής τους. Επιπλέον, οι πληροφορίες και οι ενδείξεις που περιέχουν μιλούν πάντοτε για ανθρώπους επίσης μορφωμένους· για το πώς ταυτίζονταν, πώς αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους και ποια ταυτότητα τους απέδιδαν άλλοι λόγοι και, γενικότερα, άτομα που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Το ίδιο ισχύει και για την μετάβαση από την λατινική στην ελληνική: ήταν η πολιτική που ακολούθησαν κορυφαίοι κρατικοί αξιωματούχοι με επικεφαλής τον αυτοκράτορα, οι κρατικές αρχηγείες της Αυτοκρατορίας. Επομένως, η ερμηνεία στηρίζεται μονομερώς σε αυτό μονάχα το περιορισμένο τμήμα του πληθυσμού και διόλου στο ευρύτατο μέρος του που ήταν οι φτωχοί και οι αγράμματοι – όσοι δεν αφήνουν ίχνη, δεν καταγράφονται σε μαρτυρίες και δεν χαράζουν πολιτική.

Ποτέ δεν θα μάθουμε με ποιους ακριβώς τρόπους ταυτίζονταν οι ταπεινοί αυτοί άνθρωποι, ποιες συλλογικές ταυτότητες είχε αναπτύξει αυτό το σύνολο που ονομάζουμε «ο κοινός λαός». Όμως, αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι οι αμόρφωτοι ελληνόφωνοι είχαν εντελώς διαφορετική άποψη για τον εαυτό τους από αυτήν που προέβαλλαν οι λογίοι. Δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι οι απλοί άνθρωποι δεν άκουσαν ποτέ τίποτε για τις απόψεις των ισχυρών και των λογίων, ότι ουδέποτε επηρεάστηκαν από αυτές και ουδέποτε τις αποδέχθηκαν. Αντιθέτως, σε όλες τις περιοχές και τις κοινωνίες της Ευρώπης και σε όλες τις ιστορικές εποχές, τις συλλογικές ταυτότητες τις σφυρηλατούσαν οι μορφωμένοι και οι ισχυροί· και αυτοί τις επέβαλλαν στον κοινό λαό, με την πειθώ ή με την βία – και μάλιστα, σε χώρες όπου η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού μιλούσε μόνο τοπικές γλώσσες και διαλέκτους και αγνοούσε πλήρως την γλώσσα των ισχυρών. Παραδείγματος χάριν, ο χωρικός του Μεσαίωνα, Γάλλος, Ισπανός ή Ρώσος, στην αρχέγονη ταύτισή του με την κοινωνία του χωριού του προσέθεσε, θέλοντας και μη, την ταύτιση με την επικράτεια του τοπικού φεουδάρχη αλλά και με αυτήν που εξουσίαζε ο ανώτερός του

άρχοντας, ο «καλός» βασιλιάς της Γαλλίας, ο «ευσεβής» ισπανός βασιλιάς ή ο «πατερούλης» τσάρος. Στην Αναγέννηση, στις πόλεις-κράτη της Ιταλίας, την ταύτιση των πληβείων με την πόλη τους δεν την διανοήθηκαν οι ίδιοι – τους την υπέβαλαν και την επέβαλαν οι πλούσιοι αστοί, οι οικογένειες των πατρικίων και οι ηγεμόνες των πόλεων, σε σύμπνοια με τους λογίους και τους καλλιτέχνες που σφυρηλάτησαν την ιδεολογία των πόλεων αυτών με την δύναμη της σκέψης τους και με την συμβολική λαμπρότητα της τέχνης – με πρωτοπόρες την μνημειακή γλυπτική και την αρχιτεκτονική. Έτσι άλλωστε συνέβη και στον 19ο αιώνα: τον νεωτερικό ιταλικό εθνικισμό δεν τον ονειρεύτηκαν ξαφνικά οι ίδιοι αυτοί πληβείοι ούτε οι αγρότες της ιταλικής υπαίθρου· τον σχημάτισαν οι λόγιοι, οι ποιητές, οι καλλιτέχνες και οι μορφωμένοι αστοί που, αφού ένωσαν την Ιταλία, «έφτιαξαν και τους Ιταλούς». Οι παραλληλισμοί του Δάντη με τον Σολωμό μπορεί να είναι αναχρονιστικοί, αλλά δεν είναι αδικαιολόγητοι.

Δ1.3 ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟ: ΤΟ «ΓΕΝΟΣ» ΚΑΙ Ο ΑΡΧΕΓΟΝΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ

Μετά την πτώση του Βυζαντίου, στις ελληνόφωνες και ελληνορθόδοξες κοινωνίες των περιοχών υπό οθωμανική ή ενετική κυριαρχία, καθώς και στις ελληνορθόδοξες παροικίες της διασποράς, η ταύτιση με το Γένος άρχισε να διαδίδεται ακόμη ευρύτερα ως συλλογική ταυτότητα. Η διαδικασία αυτή συνδέθηκε στενότερα με την θρησκευτική διαφοροποίηση των ελληνορθόδοξων από τον λίγο-πολύ «αλλόθρησκο» και εχθρικό περίγυρό τους.

Ας δούμε, ειδικότερα, την ευρύτερη περιοχή στην οποία θα περιοριστεί τελικά το νεοελληνικό κράτος: την Βαλκανική Χερσόνησο. Εκεί, όπως και σε όλη την Ευρώπη πριν από τον 18ο αιώνα, οι συλλογικές ταυτότητες ήταν ρευστές και μεταβλητές. Οι άνθρωποι αυτοπροσδιορίζονταν με βάση κυρίως την θρησκεία, την γλώσσα και τον τόπο της καταγωγής τους – πόλη, χωριό ή, έστω, μια κάπως ευρύτερη περιοχή. Όταν μετανάστευαν, μετέβαλλαν αυτήν την «προς τα έξω» ταυτότητα – αν τους το επέβαλλαν οι τοπικές συνθήκες, οι ανάγκες επιβίωσης ή κοινωνικής ανόδου και, βεβαίως, οι οικογενειακές τους ιστορίες. Αν δεν άλλαζαν οι ίδιοι την ταυτότητά τους, την μετέβαλλαν οι απόγονοί τους. Επίσης, δεν αποκλείονταν διόλου οι παλινδρομήσεις. Ένας ελληνόφωνος και ορθόδοξος Ηπειρώτης που μετανάστευε στην Βουλγαρία ή στην Μολδοβλαχία στον 14ο ή τον 17ο αιώνα μπορούσε να αλλάξει ταυτότητα δύο και τρεις φορές στην ζωή του – το ίδιο και οι απόγονοί του, ανάλογα με τις αγχιστείες ή τις συμμαχίες της οικογένειας και, βεβαίως, με την συγκυρία. Για παράδειγμα, ένας ελληνορθόδοξος, ελληνόφωνος μετανάστης από το Αργυρόκαστρο μπορούσε να υπογράψει στην αρχή «Γεώργιος Γρεκός», λίγα χρόνια αργότερα να παντρεύει την κόρη του με έναν ορθόδοξο αλβανόφωνο έμπορο και να υπογράψει ως «Γκίκας από το Αργυρόκαστρο» και, στο τέλος της ζωής του, να δωρίζει εκατό δουκάτα στην εκκλησία του Αργυρόκαστρου, υπογράφοντας πάλι ως «Γεώργιος Γρεκός».

Ξεκίνησα επίτηδες με αυτό το απλό υποθετικό παράδειγμα, για να κατανοήσει αμέσως ο αναγνώστης μια διαδικασία που, στην πραγματικότητα, είναι πολυπλο-

κότερη και ακόμη πιο αποκαλυπτική. Ο αναγνώστης θα βρει δύο πραγματικά παραδείγματα στην υποσημείωση.⁹

Πάντως, ανάμεσα στον 17ο και τον ύστερο 18ο αιώνα φαίνεται ότι ολοένα και περισσότεροι ελληνορθόδοξοι των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων ταυτιζόνταν με το Γένος. Ήδη από τον 17ο αιώνα, έλληνες λόγιοι διέκριναν το «Γένος» με συστηματικές αναφορές στην θρησκεία, την γλώσσα και την αρχαιοελληνική παιδεία, και η ιδεολογία αυτή διαδόθηκε έκτοτε και σε ευρέα τμήματα των μορφωμένων αστικών στρωμάτων. Με την διάδοση της ιδεολογίας και την αποδοχή της από ολοένα ευρύτερα πληθυσμικά στρώματα, οι ατομικές ταυτίσεις μεταλλάσσονταν σε συλλογική ταυτότητα, ευρύτερα αποδεκτή. Έναν αιώνα αργότερα, οι λόγιοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού συνέδεαν πλέον ρητώς το «Γένος» με τις ιδεατές ιστορικές και πνευματικές του καταβολές στην Αρχαιότητα και διέδιδαν αυτό το ιδεολογικό σχήμα σε ένα συνεχώς ευρύτερο κοινό αναγνωστών και ακροατών που ήταν έτοιμοι να τους διαβάσουν και να τους ακούσουν. Μπορούμε βασίμως να υποθέσουμε ότι ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα το σχήμα είχε πλέον διαδοθεί και στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα των ελληνορθόδοξων κοινωνιών ως ορθόδοξοι και ως ελληνόγλωσσοι.¹⁰

9. Το 1600, ο Nica de Corcova (που θα καταλήξει Μέγας Λογοθέτης της Βλαχίας) έχει επώνυμο ρουμανικό. Ωστόσο, η έρευνα αποδεικνύει ότι κατάγεται από το χωριό Frastani της Ηπείρου, που σήμερα ονομάζεται Κάτω Μερόπη και βρίσκεται στην ελληνική μεθόριο με την Αλβανία. Εκεί χτίζει την Μονή του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, όπου διατηρείται η αναθηματική προσωπογραφία του ίδιου καθώς και της γυναίκας του Pauna Cocorăscu, και των τριών του παιδιών - Pătrașcu, Preda και Marica. Τρεις γενιές αργότερα, ο εγγονός του Vasile υπογράφει: «Εγώ Βασίλειος κομης μαρτιρας». Είναι ανεπιβίος του «Μεγάλου Παχάρνικου» της Βλαχίας Gheorghe Catargi· ο οποίος ήταν γιος ενός Ianaki Catargi (βλ. Cazacu Matei, 2002· προσθέτω ότι δεν γνωρίζουμε ποια ακριβώς σχέση έχει ενδεχομένως ο «Βασίλειος» Catargi με τον λόγιο Δημήτριο Καταρτζή - ίσως κάποτε το μάθουμε).

Το 1639 ο Μέγας Comis της Βλαχίας Radu Mihălcea και οι αδελφοί του, επονομαζόμενοι Căndescu-Mihălcescu, αφιερώνουν την Μονή του Bradu που είχε ιδρύσει η οικογένειά τους ως μετόχι της Μονής της Πωγωνιανής (Διαπίτσα-Μολυβδοσκεπάστη). Με αφετηρία την παραπάνω ανακοίνωση του M. Cazacu, η L. Cotovanu συνεχίζει την έρευνα και διαπιστώνει ότι οι δωρητές ήταν πράγματι απόγονοι ορθόδοξων κατοίκων της ίδιας περιοχής, που είχαν μεταναστεύσει στην Βλαχία τον 15ο αιώνα. Η ρουμανική πηγή τους καταγράφει ως «arbănași» («Αλβανούς»). Ωστόσο, τον 17ο αιώνα, οι απόγονοι και οι φίλοι των αδελφών Căndescu-Mihălcescu υπογράφουν ελληνικά.

Αντλώ το πρώτο παράδειγμα από τον Cazacu, Matei (2008), «Niko de Frastani ou Nica de Corcova au service des princes de Valachie», *Studii și materiale de istorie medie* XXVI, στο Antoche, E.C. - Cotovanu, L. (2017). Για περισσότερα παραδείγματα, βλ. Cotovanu, L. (2014), *Migrations et mutations identitaires dans l'Europe du Sud-est (vues de Valachie et Moldavie), XIVe-XVII siècles*, Thèse de doctorat, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris.

10. Πρώιμη ένδειξη αναφέρει ο M. Πιερής (1993), σ. 343-344: είναι μία από τις αλλαγές που επιφέρει ο αντιγραφείας στο τρίτο χειρόγραφο της Ραβέννας του Χρονικού του Μαχαιρά (αρχές 16ου αιώνα), αντικαθιστώντας τη φράση «καὶ ἐσπουδιάζαν ρωμέκα καθολικά» των προγενεστέρων χειρογράφων με την φράση «καὶ ἐσπουδιάζαν ρωμέκα ἑλληνικά». Εξάλλου, οι ατομικές ταυτίσεις με μια κοινωνική ομάδα, ο πολλαπλασιασμός τους με τον χρόνο και η εξελικτική θέσμισή τους σε μια συλλογική ταυτότητα είναι ευρύτατο πολιτισμικό χαρακτηριστικό του ανθρωπίνου είδους, παρατηρήσιμο σε όλες τις ιστορικές περιόδους, χαρακτηριστικό που έχει πιθανότητα και βιολογικές καταβολές. Μια συλλογική ταυτότητα μπορεί εν συνεχεία να εξελιχθεί και σε αρχέγονο πατριωτισμό (ένα είδος εθνικισμού *in embryo*). Ο εθνικισμός, αντιθέτως, παρατηρείται σε μεταγενέστερες ιστορικές περιόδους και συνδέεται με την εξέλιξη του κράτους μετά την Αναγέννηση και κυρίως στην λεγόμενη «νεωτερική» εποχή. Το νεωτερικό κράτος είτε επιβάλλει μία μόνη από τις προϋπάρχουσες στην επικράτεια του συλλογικές ταυτότητες είτε «κατασκευάζει» μια ενιαία «εθνική» ιδεολογία και την επιβάλλει στις πολλές, πολυπληθείς και πολιτισμικώς ανομοιογενείς κοινωνίες που ζουν στην επικράτεια του. Επάνω σε αυτές τις ιδεολογίες στηρίζεται εν συνεχεία η ενότητα του κράτους, η κρατική αυθεντία και νομιμότητα και, συνήθως, ένας βαθμός κοινωνικής συνοχής.

Αυτές οι ιδεολογικές εξελίξεις, και η μακραίωνη προϊστορία τους, είναι σημαντικές διαφορές της ιστορίας του ελληνικού εθνικισμού σε σύγκριση με εκείνη άλλων ευρωπαϊκών εθνικισμών. Υπήρχαν, όμως, και άλλες διαφορές, εξ ίσου ενδιαφέρουσες.

Από τα μέσα του 18ου αιώνα και μετά, η συλλογική συνείδηση του Γένους οδήγησε σε αυτό που αποκάλεσα «αρχέγονο πατριωτισμό». Υπήρχε πλέον μια μορφωμένη και εύπορη μειονότητα που είχε διαμορφώσει την συλλογική της ταυτότητα με εθνικούς όρους. Υπήρχε επίσης ένα μεγάλο τμήμα του ευρύτερου πληθυσμού των κοινωνιών αυτών που είχε ακολουθήσει τις αρχηγείες του, είχε ταυτιστεί με το Γένος και είχε υιοθετήσει μια συλλογική ταυτότητα αντίστοιχη με αυτήν που του πρότειναν ποιητές και λόγιοι, έμποροι και εξημμένοι αστοί της διασποράς. Στις αρχές του 19ου αιώνα, οι αρχηγείες του «Γένους» προσέβλεπαν πλέον σε ένα εθνικό κράτος και μάλιστα με σαφήνεια και με πολιτική βούληση· οι ιδέες τους είχαν ήδη ενθαρρύνει τις ιδεολογικά συγκεχυμένες εξεγέρσεις της περιόδου 1770-1808¹¹ και μετά το 1814, αυτές τροφοδότησαν την Φιλική Εταιρεία με στελέχη και με οπαδούς. Στην άλλη πλευρά του κοινωνικού φάσματος, ο ευρύτερος πληθυσμός τροφοδότησε με μαχητές τις πρώιμες εξεγέρσεις και, κυρίως, την Επανάσταση του 1821.

Συμπερασματικά και με άλλα λόγια, ο ελληνικός εθνικισμός προϋπήρχε του ελληνικού κράτους ως η συλλογική συνείδηση του Γένους και ως αρχέγονος πατριωτισμός. Στα τέλη του 18ου αιώνα, η συνείδηση του ανήκειν στο «Γένος» μεταλλάχθηκε στην νεωτερική συνείδηση του ανήκειν σε ένα Έθνος· και αυτή με την σειρά της καθοδήγησε το επαναστατικό αίτημα για ανεξάρτητο Εθνικό Κράτος. Ο ελληνικός εθνικισμός, επομένως, ήταν όχι μόνο πρωιμότερος από τους αντίστοιχους εθνικισμούς των βαλκανικών και άλλων ευρωπαϊκών χωρών, αλλά και «νεωτερικός». Πρωιμότερος, διότι εμφανίζεται ως ιδεολόγημα νωρίτερα στις ελληνικές κοινωνίες απ' ό,τι σε άλλες περιοχές της νότιας Ευρώπης - Ιταλία, Σλοβενία, Κροατία, Αλβανία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Βοημία, Σλοβακία, Τουρκία.¹² Και νεωτερικός, διότι η πρώτη ταύτιση με το Γένος οδήγησε σε μίαν εξ ίσου πρώτη διεκδίκηση ενός εθνικού κράτους.

-
11. Τα Ορλωφικά και η εξέγερση του Δασκαλογιάννη στην Κρήτη (1770-1771) αλλά και ελάσσονα εξεγερτικά κινήματα, όπως η δράση του Λάμπρου Κατσώνη στο Αιγαίο (1792), το κίνημα Νικοτσάρα (1807) και το κίνημα Βλαχάβα (1808). Οι ιδιοτυπίες αυτών των γεγονότων και των πρωταγωνιστών τους οφείλονται στον ιστορικό χρόνο και χώρο της εκδήλωσής τους: οφείλονται τόσο στην πρώτη εμφάνισή τους όσο και στις ιδιοτυπίες της περιοχής όπου εκδηλώθηκαν· και, πάντως, δεν αναιρούν τον εξεγερτικό τους χαρακτήρα. Τις επίσης ιδιότυπες εξεγέρσεις των Σουλιωτών κατά του Αλή Πασά (1789-1803) θα τις χαρακτηρίζα «βαλκανικές» μάλλον παρά «ελληνικές» ή «αλβανικές».
  12. Η μία και πολύ ενδιαφέρουσα βαλκανική εξαίρεση είναι η Σερβία· αλλά και με αυτήν διαφέρει ο ελληνικός εθνικισμός. Διότι όχι μόνο εμφανίζεται ως ιδεολόγημα, όχι μόνον οδηγεί σε αποτυχημένες εξεγέρσεις νωρίτερα από την αποτυχημένη σερβική επανάσταση του 1807, αλλά τελικώς επικρατεί ως διεκδίκηση το 1829, μισόν αιώνα πριν από την σερβική ανεξαρτησία. Βεβαίως, η επικράτησή του οφείλεται στην επέμβαση των Δυνάμεων. Στην επέμβαση, όμως, εξανάγκασε εν μέρει τις Δυνάμεις το πλήθος των νεκρών χριστιανών, το μέγεθος των καταστροφών που είχαν υποστεί οι επαναστάτες, καθώς και η προοπτική ακόμη μεγαλύτερης συμφοράς αν αφήνονταν απροσάταυτοι. Η κοινή γνώμη σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, κυρίως οι χριστιανοί και οι φιλελεύθεροι, δύσκολα θα ανέχονταν την αδιαφορία των κυβερνήσεών τους - για να μην αναφέρω τους ρώσους ορθόδοξους ή τον τσάρο Νικόλαο Α', που πρώτος ονόμασε «ασθενή της Ευρώπης» την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ζητούσε επίμονα τον διαμελισμό της.

Υπάρχει, τέλος, μία ακόμη διαφορά από άλλους ευρωπαϊκούς εθνικισμούς, μία ακόμη ιδιοτυπία του ελληνικού εθνικισμού: τα ψυχικά, βιωματικά θεμέλια αυτής της συλλογικής ταυτότητας στην πρωιμότερη, την προ-νεωτερική της φάση. Την ψυχική αυτήν ιδιοσυστασία δεν μπορώ ούτε να την περιγράψω με ακρίβεια ούτε ακόμη λιγότερο να την αποδείξω· μπορώ μονάχα να σχεδιάσω το περίγραμμά της, έτσι όπως το αντιλαμβάνομαι. Την θεωρώ, όμως, αρκετά σημαντική ώστε να αξίζει μια ξεχωριστή εξήγηση σε δύο σελίδες.

Δ1.4 ΒΙΩΜΑΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΙΣΕΙΣ: ΤΑ ΨΥΧΙΚΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΥ

Τα ψυχικά και βιωματικά θεμέλια μιας συλλογικής ταυτότητας είναι, νομίζω, τα κοινά βιώματα και οι κοινές πεποιθήσεις των μελών μιας κοινωνικής ομάδας, έστω και αν είναι κατακερματισμένη σε πολλές επιμέρους κοινωνίες, γεωγραφικά διάσπαρτες. Είναι ακόμη ο τρόπος με τον οποίο το κάθε μέλος της κοινωνίας στηρίζει αυτά τα βιώματα και αυτές τις πεποιθήσεις επάνω σε ένα υπόστρωμα κοινών υλικών συμφερόντων και τα εσωτερικεύει συνθέτοντας έτσι μιαν αυτοσυνείδηση, ένα είδος ατομικής ταυτότητας. Είναι, τέλος, ο τρόπος που κοινά βιώματα και πεποιθήσεις εξωτερικεύονται από τους ανθρώπους, στις μεταξύ τους επικοινωνίες και διαλογικές σχέσεις, κι έτσι πιστοποιούνται και καθιερώνονται από κοινού, με την μορφή κοινών εκφράσεων και κοινωνικών «λόγων» (*«discours(es)»*). Αυτά τα κοινά στοιχεία, όλα μαζί, εφόσον μάλιστα υπηρετούν αποτελεσματικά τα κοινά συμφέροντα της συγκεκριμένης κοινωνίας, δένουν τους ανθρώπους με δεσμούς συλλογικούς, δεσμούς που παράγουν έναν συλλογικό, κοινωνικό «λόγο» γενικότερα αποδεκτό.

Τα βαθύτερα κοινά βιώματα, οι σημαντικότερες κοινές πεποιθήσεις, οι ισχυρότεροι συλλογικοί λόγοι, στρέφονται γύρω από την θρησκεία, την γλώσσα, τον τόπο καταγωγής –είτε χωριό είναι είτε πόλη είτε νησί είτε μια χώρα ολόκληρη– και το κοινό ιστορικό παρελθόν, έτσι όπως τα μέλη της συγκεκριμένης κοινωνίας το φαντάζονται και το ορίζουν σε κάθε ιστορική εποχή, μεταδίδοντάς το στα παιδιά τους ως ιστορικό μύθο. Αυτές οι βιωματικές προσλήψεις, αντιλήψεις και ιδέες είναι προσιτές όχι μόνο στους λογίους και τους μορφωμένους αστούς αλλά και σε ανθρώπους από κοινωνικά στρώματα πολύ ευρύτερα· δεν απαιτούν πλούτο ούτε γνώσεις ιδιαίτερες ούτε ευρύτερη παιδεία.

Θρησκεία, γλώσσα, πατρώα γη, κοινό μυθικό-ιστορικό παρελθόν, όλα εγγεγραμμένα σε θεμελιώδεις παιδικές μνήμες: αυτά ονομάζω «ψυχικά θεμέλια» και αυτά νομίζω πως θεμελιώναν, εξελισσόμενα επί αρκετούς αιώνες πριν από την Επανάσταση, την συλλογική μνήμη και ταυτότητα των ελληνοφώνων και ορθόδοξων πληθυσμών στην Ανατολή, στην Βαλκανική και στην λοιπή Ευρώπη. Αυτά, όμως, είχαν δύο σημαντικές ιδιαιτερότητες. Κατ' αρχήν, δεν ήταν μόνο μνήμες, δεν ήταν απλώς ένας αυτοαναφορικός τρόπος με τον οποίο αυτοπροσδιορίζονταν αυτοί οι πληθυσμοί, αυτοί οι άνθρωποι, δεν ήταν ένας καθρέφτης μέσα στον οποίο έβλεπαν απλώς και μόνο το είδωλό τους. Η θρησκεία και η γλώσσα τους, οι τόποι της καταγωγής τους, το ιστορικό τους παρελθόν, ήταν χαρακτηριστικά μιας ταυ-

τότητας που τους απέδιδαν και οι εγγράμματοι Ευρωπαίοι ήδη από τον 18ο αιώνα, και οι ευρωπαϊκές ελίτ από πολύ νωρίτερα. Αυτό το αλλότριο βλέμμα, αυτή η κρίση του ξένου, του Ετέρου, περιέβαλλε με πέπλα αντικειμενικής αλήθειας την συλλογική ταυτότητα που απέδιδαν στο «Γένος» τους οι ίδιοι οι Έλληνες.¹³ Έπειτα, δεύτερη ιδιαιτερότητα, η χριστιανική δεν ήταν μια οποιαδήποτε θρησκεία· ούτε η ελληνική ήταν μια οποιαδήποτε γλώσσα· ούτε η ιστορία της Ελλάδας, της Ιωνίας και της Κωνσταντινούπολης ήταν ένα οποιοδήποτε ιστορικό παρελθόν. Ήταν η κρατούσα θρησκεία, η υποδειγματική γλώσσα και το ιστορικό παρελθόν του κυρίαρχου πολιτισμού της εποχής – του ευρωπαϊκού και δυτικού πολιτισμού. Αλλά και οι τόποι καταγωγής των περισσότερων Ελλήνων δεν ήταν τυχαίοι· ήταν τόποι ωραίοι, φωτεινοί, συμφιλιωτικοί με την ζωή και, οι περισσότεροι, κατάφορτοι από μνήμες ιστορικές – τόποι μνήμης, βίου και νόστου για τους Έλληνες, τόποι μιας εξιδανικευμένης ελληνικής Αρχαιότητας και σύμβολα πολιτισμικής καταγωγής για τους ευρωπαίους ταξιδιώτες και τις ευρωπαϊκές ελίτ. Αυτοί οι τόποι αναφοράς ήταν πηγές θαυμασμού για τον ευρωπαίο «Έτερο» και υπερηφάνειας για τον έλληνα «Εαυτό» – έστω και αν αυτονομαζόταν «Ρωμηός» ή «Γραικός».

Επάνω σε αυτά τα ισχυρότατα θεμέλια συλλογικής μνήμης και ταυτότητας, με ακρογωνιαίους λίθους τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά ιδεολογήματα, είχε ήδη στηριχθεί, πριν από την Επανάσταση, η τοπική, τοπικιστική φιλοπατρία που χαρακτήριζε όλο και ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού και ο αρχέγονος ελληνικός πατριωτισμός του 18ου αιώνα. Χωρίς αυτά, άλλωστε, δεν θα υπήρχε ούτε η Επανάσταση του 1821 ούτε τα Συντάγματα, έστω ατελέσφορα, που φαντάστηκαν οι Εθνοσυνελεύσεις των επαναστατών. Θα γινόταν ίσως μια άλλη επανάσταση, σε μια άλλη εποχή και με άλλα αιτήματα – όχι όμως αυτή. Πρόκειται για θεμελιώδη μαρτυρία, και μάλιστα μαζική. Η Επανάσταση του 1821 ήταν μαζική εξέγερση, φαινόμενο που στο δίκαιο έχει το δικό του όνομα: *levée en masse*. Η συμμετοχή επαναστατών από όλες τις κοινωνικές τάξεις δείχνει ότι η ιδεολογία του έθνους είχε όντως ριζώσει ανάμεσά τους, ότι ο πατριωτισμός συγκινούσε μεγάλο μέρος του πληθυσμού· όχι μόνο όσους επαναστάτησαν, αλλά και εκείνους που τους αποδέχθηκαν και τους στήριξαν.¹⁴

13. Διευκρινίζω ότι εδώ αναφέρομαι στην νέα και θετική αντίληψη των Ευρωπαίων για τους Έλληνες, που άρχισε να διαμορφώνεται παράλληλα με τον κλασικισμό της Αναγέννησης. Η αντίληψη αυτή ήταν εξίσου στερεοτυπική και ιδεολογική με την προηγούμενη της, με τα μεσαιωνικά αρνητικά στερεότυπα που ανέφερα σε προηγούμενο υποκεφάλαιο και τα οποία η νέα θετική αντίληψη αντικατέστησε βαθμιαίως. Στις αρχές του 19ου αιώνα, μάλιστα, στο απόγειο του κλασικισμού και πάνω στην εφηβική ορμή του ρομαντισμού, η θετική πρόσληψη των Ελλήνων από τους Ευρωπαίους στάθηκε ένα από τα βασικά ιδεολογήματα του φιλελληνισμού και στηρίχθηκε στην εξιδανίκευση της ελληνικής Αρχαιότητας από τους Ευρωπαίους. Η ιδεολογία αυτή άρχισε να ξεθωριάζει με το τέλος του ρομαντισμού, στον πρώιμο 20ό αιώνα, και έσβησε μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1936 και τις Σπαρτακιάδες των ολοκληρωτικών καθεστώτων.

14. Εκτός από τον πατριωτισμό, βεβαίως, την Επανάσταση την καθόρισαν και άλλα κίνητρα και αιτήματα, κοινωνικά και οικονομικά, στα οποία έχω αναφερθεί ήδη από τον «Πρόλογο περί ιστορικής ερμηνείας» (και θα επανέλθω): όπως επίσης την καθόρισε, παράλληλα με την εθνική ιδεολογία, και η ισχυρή αίσθηση μιας καταπιεσμένης θρησκευτικής ταυτότητας. Εδώ, όμως, το θέμα είναι η σχέση της Επανάστασης με τον εθνικισμό και όχι τα κίνητρά της γενικώς.

Ειδικά για τους πολίτες του νεοελληνικού κράτους και για τους ομογενείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς, αυτά τα θεμέλια συλλογικής μνήμης θα παίξουν καθοριστικό ρόλο και μετά την ανεξαρτησία, στην εξέλιξη του ελληνικού εθνικισμού. Το ελληνικό κράτος του 1830 ή του 1840 δεν θα μπορούσε ποτέ να «κατασκευάσει» χωρίς αυτά τα θεμέλια, εκ του μηδενός, έναν εθνικισμό μαζικό και έναν αλυτρωτισμό με μεγάλες απαιτήσεις θυσιών. Είναι άραγε δυνατόν ένας τέτοιος «εθνικισμός της αυταπάρνης» να δημιουργήθηκε αιφνιδίως και εκ του μη όντος; Είναι δυνατόν, έστω, να τον επέβαλε το κράτος εκ του μηδενός μέσα σε μια γενιά, από το 1830 έως την κρητική επανάσταση του 1866, έστω και με την στήριξη της Εκκλησίας, έστω και με την πειθώ, με την προπαγάνδα, με την βία; Είναι δυνατόν να μετέδωσε το κράτος και να εμπέδωσε αυτό το αίσθημα και στις επόμενες δύο γενιές, έως την επόμενη επανάσταση της Κρήτης και τον πόλεμο του 1897, έως τους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Μικρασιατική Εκστρατεία; Και για να μπορέσει το κράτος να διατηρήσει όλα αυτά τα χρόνια την λαϊκή ανοχή για τους φόρους χρήματος και αίματος, αρκούσε άραγε ο εθνικιστικός εγκοινωνισμός των ελληνοπαίδων με την συνέργεια της οικογένειας και με την στήριξη ενός εκπαιδευτικού συστήματος ακραία εθνικιστικού ή ακόμη και σοβινιστικού; Τέλος, μπορούσε άραγε αυτό το μικρό, φτωχό και ανοργάνωτο κράτος να μεταδώσει τα αλυτρωτικά του μηνύματα πολύ πέρα από τα σύνορά του και, μέσα σε αυτές τις τρεις γενιές, να προσηλυτίσει στον εθνικισμό εκατοντάδες χιλιάδες ομογενείς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της διασποράς; Για να τα κατορθώσει όλα αυτά η βαλκανική Διλιπούτη της Ευρώπης χρειαζόταν προφανώς κάτι περισσότερο. Χρειαζόταν, ακριβώς, αυτά τα ισχυρότατα θεμέλια συλλογικής μνήμης και ταυτότητας.

Δ1.5 ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ-ΕΘΝΟΣ

Είπαμε ότι ο αρχέγονος «εθνικισμός» των λαϊκών στρωμάτων είχε συναρθρωθεί, πολύ πριν από την Επανάσταση, με τον προχωρημένο, δυτικότερο, νεωτερικό εθνικισμό των ποιητών, των λογίων και των μορφωμένων αστών. Αυτόν τον ετερόκλητο, διάσπαρτο και πολυσύνθετο εθνικισμό τον χαρακτήρισα εξ αρχής ιστορικά αναπόφευκτο και αναγκαίο. Ήταν ιστορικά αναπόφευκτος, επειδή είχε το ιδιαίτερο παρελθόν που προσπάθησα να περιγράψω· ήταν αναγκαίος, επειδή απέβλεπε σε αυτό το ιστορικό μέλλον, στο όραμα της επανάστασης και στο εθνικό κράτος. Και η επανάσταση αυτή ήταν, για τους επαναστατημένους Έλληνες, το παρόν τους και το σπουδαιότερο βίωμα που θα είχαν στην ζωή τους.

Σε αυτούς επάνω τους ακρογωνιαίους λίθους το ελληνικό κράτος θεμελίωσε τους ιδρυτικούς του μύθους: σε αυτό το παρόν, στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ιδεολογία της Επανάστασης, και σε εκείνο το παρελθόν, στην ιδεολογία του εθνικισμού. Επιπλέον, και αυτό ήταν σημαντικό, το κράτος επέλεξε το απώτερο και δραστικότερο δυνατό παρελθόν: υιοθέτησε έναν εθνικιστικό λόγο που στηριζόταν πρωτίστως στην Αρχαιότητα.

Βεβαίως, από τους δύο «ιδρυτικούς μύθους», η Επανάσταση του 1821 ήταν πολύ πλησιέστερη προς τα βιώματα των Ελλήνων εκείνης της γενιάς απ' ό,τι ήταν η

Αρχαιότητα· και τα βιώματά τους ήταν σχεδόν σύγχρονα με δύο από τις μεγαλύτερες και συνταρακτικότερες ιδεολογικές ανατροπές της παγκόσμιας ιστορίας: την Αμερικανική και την Γαλλική Επανάσταση. Γι' αυτούς τους λόγους, η Επανάσταση μπόρεσε πράγματι να καθιερωθεί ως ιδρυτικός μύθος του κράτους. Αλλά δεν μπόρουσε να επικρατήσει ως αυτούσιο και αυτόνομο ιδρυτικό στοιχείο, ανεξάρτητο από οποιοδήποτε ιστορικό παρελθόν. Το κλίμα του κλασικισμού που επικρατούσε σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο, μέγας πειρασμός, καλούσε τους Νεοέλληνες να ταυτιστούν με την κλασική Αρχαιότητα· και η ραγδαία ανάπτυξη των ιδεών του ρομαντισμού απαιτούσε επιπλέον «ιστορική συνέχεια». Η μείξη των δύο ιδρυτικών στοιχείων ήταν αναπόφευκτη· η Επανάσταση καθιερώθηκε παράλληλα με την αρχαιολατρία· και ονομάστηκε, βεβαίως, «Παλιγγενεσία» – *πάλιν-γένεσις*.

Η ιδεολογία ενός ελληνικού έθνους ριζωμένου σε μια δική του «αρχαιότητα» δεν είναι ελληνική ιδιοτυπία. Οι ιδρυτικοί μύθοι των περισσότερων κρατών της Δυτικής Ευρώπης στηρίχθηκαν στις δικές τους «αρχαιότητες», κυρίως στον πολιτισμό του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα. Πολιτισμικά, όμως, οι μορφωμένοι Ευρωπαίοι αυτοπροσδιορίζονταν με βάση όχι μόνο τις δικές τους ιστορίες αλλά και τον ελληνορωμαϊκό πολιτισμό – τουλάχιστον από την εποχή της Αναγέννησης. Έτσι, δεν ήταν μόνον η φυσιολογική κλίση των Νεοελλήνων που επέβαλε την ταύτισή τους με την Αρχαιότητα. Την επέβαλε και το πανευρωπαϊκό πνεύμα της εποχής, η συνάντηση του κλασικισμού με τον ιστορισμό, του Διαφωτισμού με τον ρομαντισμό. Την επέβαλε η «πεπολιτισμένη Ευρώπη»¹⁵ και ολόκληρος ο δυτικός πολιτισμός της εποχής, η δυτική κουλτούρα, το αξιακό πολιτισμικό σύστημα στο οποίο πίστευαν βαθύτατα οι πνευματικές και οι πολιτικές αρχηγείες του δυτικού κόσμου.

Εξάλλου, μαζί με τις δυτικές αρχηγείες, στην ίδια κουλτούρα και στο ίδιο αξιακό σύστημα πίστευαν, ήδη από τον 18ο αιώνα, και τα αρχηγικά στρώματα του ελληνικού «Γένους». Αυτές οι ολιγάριθμες ελίτ, διεσπαρμένες στην Ευρώπη και στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, ακόμη και στην οθωμανική Ανατολή, μετείχαν ήδη του δυτικού πολιτισμού, του αξιακού συστήματος που κυριαρχούσε στην σκέψη και την αισθητική, στην επιστήμη και την τέχνη, στις πολιτικές ιδέες και την κανονιστική πρακτική των νομοθετών της Δύσης.¹⁶ Αυτές οι ευρωστρεφείς αρχηγείες των ομογενών που συνέλαβαν και στήριξαν την Ελληνική Επανάσταση, αυτές που συμπόληψαν με τους ελλαδίτες οπλαρχηγούς και με τα εγχώρια, ελλαδικά αρχηγικά

15. Όπως έχει προ πολλού αναλύσει εκτενέστατα ο Κ. Θ. Δημαράς, όπως έχουν δείξει ο Π. Κιτρομηλίδης και, από άλλη σκοπιά, η Έλλη Σκοπετέα. Πρβλ. ειδικότερα για τις ευρωπαϊκές επιδράσεις: Μαριδάκης (1951), *Η Ελληνική επανάσταση ως έκφρασις του ευρωπαϊκού πνεύματος*, και, από άλλη σκοπιά, Μανέ (2000), *Πολιτισμική σύμμιξη δυτικής Ευρώπης και σύγχρονης Ελλάδας διά μέσου της κατασκευής του ελληνικού κράτους (1821-1862): ο ρόλος της ελληνικής Αρχαιότητας*.

16. Η ευρωπαϊκή αρχαιολατρία δεν περιοριζόταν στην Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη· η Αικατερίνη Β' η Μεγάλη υιοθέτησε προφανώς τον κλασικισμό της εποχής – η σχέση της με τον Ντιντερό ενίσχυσε προϋπάρχουσες τάσεις τις οποίες θα μπορούσε κανείς να ιχνηλατήσει έως τον Μεγάλο Πέτρο. Οι παραστατικότερες μαρτυρίες των τάσεων αυτών είναι αρχιτεκτονικές· τα ανάκτορα της Κριμαίας «συνεχίζουν» προς το κλασικότερο τον νεοκλασικισμό της Αγίας Πετρούπολης του 17ου αιώνα. Ενδιαφέρουσα είναι και η γειννιάσή τους με τις ακμαίες ελληνικές παροικίες στην νότια Ρωσία, τις ελληνοφώνες κοινότητες του Πόντου και των παραδουνάβιων ηγεμονιών. Ο νεοκλασικισμός των αυτοκρατορικών ανακτόρων δεν μπορεί παρά να επηρέασε τις εύπορες και μορφωμένες αστικές αρχηγείες των ελληνικών αυτών κοινοτήτων.

στρώματα, αυτές κυρίως καθοδήγησαν ιδεολογικά την Επανάσταση· φυσικό ήταν να την οδηγήσουν και προς την αρχαία Ελλάδα, το ίνδαλμα της Δύσης.

Έτσι και μετά την Επανάσταση: η αρχαιολατρία της Ευρώπης και της Αμερικής και ο ρομαντικός ιστορικισμός του πρώιμου 19ου αιώνα οδήγησαν τον ελληνικό εθνικισμό σε μια εξωπραγματική, σχεδόν μυστικιστική ταύτιση με την κλασική Αρχαιότητα, ταύτιση χιμαιρική. Η πρώτη μετεπαναστατική γενιά των Ελλήνων έμαθε ν'αντιλαμβάνεται την Επανάσταση ως «παλιγγενεσία»: μια κυριολεκτική ανα-γέννηση του Γένους, του οποίου οι ρίζες βυθίζονταν στην ομηρική και την κλασική Αρχαιότητα· και το αντίστοιχο σύμβολο, εξ ίσου χιμαιρικό, ήταν ο Φοίνιξ, αναγεννώμενος εκ της τέφρας του. Από εκεί και ύστερα, στις συνειδήσεις των Ελλήνων, η εικόνα της Επανάστασης άρχισε να σβήνει, σαν να είχε ξεθωριάσει μπροστά στην υπέροχη εικόνα της αρχαίας Ελλάδος, σαν να ήταν απλώς μια φυσική και αφηρημένη συνέχεια του προγονικού κλέους, σαν να είχαν πλέον ξεχαστεί οι θυσίες και τα μεγάλα αιτήματα της Επανάστασης: η ελευθερία, η ισονομία και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Στο μεταξύ, όμως, η Δύση παρακολουθούσε με αυξανόμενο σκεπτικισμό την ιδεαλιστική και σχεδόν παραληρηματική αρχαιολατρία των Ελλήνων, αλλά και την κακομοιριά μιας Ελλάδας που δεν θύμιζε και πολύ ούτε την εξιδανικευμένη λαμπρότητα της κλασικής Αθήνας ούτε την εξιδανικευμένη αυστηρότητα της κλασικής Σπάρτης. Στα μάτια πολλών ξένων, οι Έλληνες ξανάγιναν Γραικοί – και Γραικύλοι – *Graeculi*.¹⁷

Το ίδιο άρχισαν να αισθάνονται και μερικοί Έλληνες. Την ταπεινότητα του παρόντος δεν μπόρεσαν να την ξορκίσουν παραλληλίζοντας τους εμφυλίους πολέμους του 1824-1826 με τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και τα «έμφυτα ελαττώματα» των σημερινών Ελλήνων με τα αντίστοιχα ελαττώματα των αρχαίων προγόνων τους. Έτσι ήλθε η απόρριψη της σύγχρονης Ελλάδας: απόρριψη ρητή από τους δυτικούς αρχαιολάτρες· απόρριψη συνήθως άρρητη και λίγο ή πολύ συμπλεγματική από αυτούς τους ολιγάριθμους, έστω, Έλληνες.

Οι έλληνες λόγιοι, πάντως, γνώριζαν τον ρασιοναλισμό των μεγάλων ρευμάτων της εποχής: αρχικά του Διαφωτισμού, αργότερα του επιστημονισμού και του θετικισμού. Αυτά απαιτούσαν μια κάποια λογικότερη εξήγηση της ταύτισης με την Αρχαιότητα, μιαν εξήγηση που δεν θα ήταν πλέον φανταστική, μυστικιστική, ψευδοδαρβινική ή απλώς αφελής, μια εξήγηση πιο έλλογη και πειστικότερη. Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας ήταν, προφανώς, μια τέτοια εξήγηση. Δεν ήταν άλλωστε ούτε καινοφανής ούτε παράλογη. Την ίδια ιδέα, όπως είπαμε, την είχαν ήδη εκφράσει οι βυζαντινοί λόγιοι που, σε ύστερες περιόδους της βυζαντινής χιλιετίας, είχαν επίγνωση της μακραίωνης πολιτισμικής ιστορίας του αρχαιοελληνικού αλλά και του ελληνιστικού κόσμου της Ανατολής, όπου γλωσσικά κυριαρχούσε η μετεξέ-

17. Γραικοί, Γραικύλοι, *Graeculi*: δεν πρόκειται για αναχρονισμό. Για την χρήση του όρου *Graeculi* μετά την ρωμαϊκή Αρχαιότητα και τους ελληνιστικούς χρόνους, βλ. H. Hunger, *Graeculus perfidus – Il senso dell'alterità nei rapporti greco-romani ed italo-bizantini*, Unione Internazionale degli Ist. de Archeologia, Storia e Storia dell'Arte in Roma (1987), p. 23-28.

λιξη της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, η «Κοινή»· άλλωστε χάρη σε αυτή τη γλώσσα η Καινή Διαθήκη μετέδωσε τον χριστιανισμό στον πληθυσμό της απέραντης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Την σκυτάλη πήραν, μετά την Άλωση, τα ηγετικά στρώματα των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Διασποράς, υιοθετώντας την ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού ως συστατικό στοιχείο της ταυτότητας του ελληνικού «Γένους». Μετά την Επανάσταση του 1821, το μόνο που απέμενε ήταν να στηριχθεί γερά η ιδέα αυτή σε ένα στέρεο ιστοριογραφικό σχήμα.

Τον ρόλο αυτόν τον ανέλαβε, μια γενιά μετά την Επανάσταση, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος με το μνημειώδες έργο του.¹⁸ Το έπραξε με τρόπο μεγαλειώδη. Πρότεινε με πειστικότητα την ιστορία της Μακεδονίας και του Βυζαντίου ως απόδειξη της συνέχειας ανάμεσα στην ιστορία των πόλεων-κρατών της Αρχαίας Ελλάδας και την ιστορία των νεότερων Ελλήνων· και εξόρκισε τους συμπατριώτες του να μην υποκύψουν ποτέ στη διχόνοια που οδήγησε τις λαμπρές εκείνες Πολιτείες σε ανταγωνισμούς και εμφυλίους πολέμους που τις κατέστρεψαν. Γι' αυτό και επέπρωτο να γίνει ο «εθνικός ιστορικός».

Οι Έλληνες υιοθέτησαν αμέσως και ενθουσιωδώς την ιδέα της ιστορικής συνέχειας. Αυτό δεν είναι περίεργο. Ο έλλογος εθνικισμός του Παπαρρηγόπουλου ήταν καλά συγκερασμένος με το πνεύμα της εποχής του:¹⁹ σε ιστορικές συνέχειες εξ ίσου ή και περισσότερο αμφισβητήσιμες στηρίχθηκαν όλοι σχεδόν οι ευρωπαϊκοί εθνικισμοί της νεωτερικής περιόδου. Ήταν επίσης, όπως ήδη τόνισα, ιστορικά αναπόφευκτος για τους Έλληνες και ιστορικά αναγκαίος για το νεαρό ελληνικό κράτος, που αλλιώς δεν θα επεβίωνε. Γι' αυτό, άλλωστε, το έργο του Παπαρρηγόπουλου, εκτός από εθνικιστικό ευαγγέλιο, ήταν και προσκλητήριο εθνικής ενότητας. Το μείζον «ιστορικό δίδαγμα» του έργου ήταν ότι οι Έλληνες έπρεπε πάση θυσία ν' αποφύγουν την διχόνοια, αυτήν που είχε τόσο καταστρεπτικές συνέπειες για το «Έθνος» σε όλες τις φάσεις της ιστορίας του.

Γράφοντας για το μέλλον, όμως, ο εθνικός ιστορικός φαίνεται ότι παρέμεινε στο παρελθόν. Πίστεψε ότι η μεταφυσική, ιδεαλιστική ιδέα του Έθνους αρκούσε από μόνη της για να αποτρέψει την πραγματική, ρεαλιστική απειλή της διχόνοιας και, μάλιστα, σε μια χώρα μικρή και φτωχή, σε μια κοινωνία άνηση και άδικη, σε μια βασιλευομένη δημοκρατία ευεπίφορη στους διχασμούς και σε ένα κράτος διεθνώς ασταθές. Δεν αναζήτησε, και ίσως δεν φαντάστηκε καν, νέους τρόπους με τους οποίους οι πολίτες θα μπορούσαν να σφυρηλατήσουν την πολυπόθητη ενότητα – υπό την καθοδήγηση του κράτους. Όχι ότι δεν ήταν αυτή η δουλειά του ιστορικού, όπως την

-
18. Με πρόδρομο τον Σπ. Ζαμπέλιο. Έτσι μάλιστα ο Παπαρρηγόπουλος αναθεώρησε τις προγενέστερες απόψεις του για την αρχαία Μακεδονία. Η ελληνική κοινωνία ξέχασε και αγνόησε τον Παπαρρηγόπουλο, για να καταλήξει, έναν αιώνα αργότερα, σε μια νέα, παροξυστική, αδαή και αφελή αρχαιολατρία. Το σύνθημα το έδωσε ο δικτάτωρ Ιωάννης Μεταξάς κηρύσσοντας, σε μια καρικατούρα του Γ' Ράιχ, τον «τρίτο ελληνικό πολιτισμό». Μετά το 1943, η ιδεολογία της «εθνικοφροσύνης» επέβαλε οριστικά μια παρόμοια καρικατούρα. Έτσι, το 1967 η σύντομη δικτατορία των συνταγματαρχών θα καταλήξει και πάλι στον Φοίνικα – που τώρα πια θα συμβολίζει την αναγέννηση του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού».
19. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Προλεγόμενα* (1970), και *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του – Η ζωή του – Το έργο του* (1986). Ειδικότερα για την «προϊστορία» της Μεγάλης Ιδέας, βλ. επίσης Κ. Θ. Δημαράς (1987).

φαντάζονταν οι άνθρωποι της εποχής του και ο ίδιος. Απλώς δεν πρόλαβε να φθάσει έως εκεί, δεν πρόλαβε να προχωρήσει στην «Ιστορία του καιρού του», όπως είχε προλάβει ένα από τα πρότυπά του, ο γάλλος ιστορικός και πολιτικός Γκιζό (Guizot). Κηρύσσοντας εναγωνίως την ενότητα στους Έλληνες, βαρύθυμος και (ίσως) απαισιόδοξος κατά βάθος, επέβαλε στον εαυτό του και στην κοινωνία του την ελπίδα ότι η αναγέννηση του Έθνους, που είχε απλώς αρχίσει με την «Παλιγγενεσία» του 1821, θα ολοκληρωνόταν κάποτε – και ότι θα μπορούσε να ολοκληρωθεί μέσα από τις μυστηριώδεις ατραπούς του ιστορικού, εθνικού, πατριωτικού καθήκοντος. Αλλά το πατριωτικό καθήκον, ενώ μπορούσε να επιβάλει στους Έλληνες εθνικιστικές θυσίες, ιδίως σε καιρό πολεμικών εξάρσεων, δεν αρκούσε για να επιβάλει και σε χρόνους ειρηνικούς την σταθερή κοινωνική συνοχή που ευαγγελίστηκε ο ιστορικός· αρκούσε απλώς για να θεμελιώσει την νομιμοποίηση του ελληνικού κράτους.²⁰

Δ1.6 Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΥΤΑΠΑΡΝΗΣΗΣ ΚΑΙ Η ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Σε προηγούμενες σελίδες μίλησα για έναν «εθνικισμό της αυταπάρνησης». Δεν θα μάθουμε ποτέ με βεβαιότητα σε ποια έκταση είχε διαχυθεί στα λαϊκά στρώματα αυτή η ιδεολογία ούτε πριν αλλά ούτε και μετά την ανεξαρτησία. Οι απλοί άνθρωποι συνήθως δεν ήταν εγγράμματοι και σπανίως κατέγραφαν τις ιδέες και τα αισθήματά τους· όσα κατέγραφαν ήταν ελάχιστα και δεν συνιστούν αξιόπιστο δείγμα· επει-

20. Θεωρώ αυτονόητο ότι τα αρχηγικά στοιχεία των ελληνικών κοινωνιών πριν και μετά το 1821 προσελάμβαναν και φαντάζονταν με πολλαπλούς τρόπους τόσο την σχέση του «Γένους» με την κλασική ελληνική Αρχαιότητα όσο και την ίδια την αρχαία Ελλάδα. Παρ' όλον τούτο, οι πολλαπλοί αυτοί τρόποι πρόσληψης δεν έχουν ακόμη μελετηθεί αρκετά. Ένας από αυτούς έχει ιδιαίτερη σημασία· είναι η ιστορική συνέχεια με την Αρχαιότητα ως «κληρονομηθέν χρέος». Η ταύτιση με τους «προγόνους» προσλαμβάνονταν όχι μόνον ως οιοσδήποτε κληρονομικό δικαίωμα, αλλά και ως κληρονομική υποχρέωση απέναντί τους, όπως και έναντι της ανθρωπότητας γενικότερα. Καλή πρώτη ένδειξη είναι και οι στάσεις σεβασμού προς τα μνημεία της Αρχαιότητας, όσες αποδίδονται σε πολεμικούς αρχηγούς της Επανάστασης (π.χ., Κολοκοτρώνης, Καραϊσκάκης), καθώς και οι ρήσεις που τους αποδίδονται. Απολύτως σχετική είναι, πιστεύω, η πρώτη διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας, έτσι όπως περνάει από το κείμενο του Λούντβιχ φον Μάουρερ στον πανηγυρικό λόγο του πρώτου πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών Κωνσταντίνου Σχινά το 1837 και από εκεί στον λόγο του Κωλέττη προς την Εθνοσυνέλευση, το 1844 (Κ.Θ. Δημαράς [1987], *Εν Αθήναις τη 3η Μαΐου 1837...*). Η διατύπωση υπονοεί σαφώς ότι η «αναγεννηθείσα Ελλάς» είχε το τιμητικό αλλά και επιτακτικό καθήκον, διατηρώντας και αναπτύσσοντας τον πολιτισμό που κληρονομούσε από την αρχαία Ελλάδα και τον οποίο εκείνη είχε μεταδώσει στην Δύση, να τον αναμεταδώσει στην Ανατολή.

Σημειωτέον ότι για μια τέτοια μελέτη υπάρχουν πλουσιότερες πηγές. Η ταύτιση με τους «προγόνους» ως κληρονομηθέν χρέος είναι συχνότατη αναφορά στα επετειακά, ρητορικά, πολιτικά, ιστορικά, δοκιμιακά, λογοτεχνικά και άλλα κείμενα, όχι μόνο στον 19ο αλλά και στον 20ό αιώνα. Ως εκ περισσού προσθέτω ότι οι πληγές του εμφυλίου πολέμου οδήγησαν μετά το 1945 στην ιδεολογική κυριαρχία της «εθνικοφροσύνης» που, σε συνέργεια με την ρητορεία του φυλετισμού και του σοβινισμού, έσβησε κάθε ιδέα περί κληρονομηθέντος χρέους και ανέδειξε την ταύτιση με την Αρχαιότητα ως αποκλειστικό κληρονομικό δικαίωμα και μάλιστα με φυλετικές βάσεις. Στις αρχές του 21ου αιώνα, αυτή είναι πλέον η κυρίαρχη εθνική ιδεολογία στην οποία προσχωρεί μια ισχυρή πλειονότητα ελλήνων πολιτών, με την ενθάρρυνση ή την αιδήμονα σιωπή όλων ανεξαιρέτως των πολιτικών κομμάτων της χώρας. Προσθέτω ότι ο Κ. Παπαρρηγόπουλος είναι παρών στα περισσότερα (και εμμέσως σε όλα) τα δημοσιεύματα του Κ. Θ. Δημαρά. Ο ενδιαφερόμενος μελετητής της ελληνικής ιστοριογραφίας μπορεί (και οφείλει) να αντλήσει αυτές τις ενδιαφέρουσες αναφορές χρησιμοποιώντας τα καλά ευρετήρια τα οποία ο Κ. Θ. Δημαράς φρόντιζε πάντοτε αυτοπροσώπως.

δή οι μαρτυρίες τους θεωρούνται ασήμαντες, δεν σώζονται ώστε να τις βρίσκουν αργότερα οι ιστορικοί και ν' απαντούν στα σχολαστικά ερωτήματά τους. Αυτά τα προβλήματα, μάλιστα, αυξάνονται όσο παλαιότερη είναι η περίοδος που ερευνούμε και όσο χαμηλότερο είναι το μορφωτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο των κατωτέρων στρωμάτων της κοινωνίας που εξετάζουμε. Ανέφερα ήδη τα προβλήματα αυτά, καθώς και τις υποθέσεις μου για την διαμόρφωση του εθνικισμού των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων. Θα χρειαστεί τώρα να δούμε το θέμα και από μian άλλη πλευρά, με το βλέμμα στραμμένο πλέον προς την μακρά περίοδο 1830-1922.

Ήδη από τις πρώτες δεκαετίες της ανεξαρτησίας, ως φαίνεται, το αίσθημα του πατριωτισμού και η ιδεολογία του εθνικισμού είχαν απλώσει γερές ρίζες σε μεγάλα τμήματα του πληθυσμού· και αυτή η ιδεολογία ταυτιζόταν πλέον με το δίπολο «εθνικό κράτος - αλύτρωτος Ελληνισμός». Γράφω «ως φαίνεται», εννοώντας ότι θεωρώ πιθανότερη αυτήν την εκδοχή από την αντίθετή της.²¹ Διαφορετικά, αν μεγάλες μάζες του πληθυσμού ήταν αδιάφορες ή αντίθετες προς τον εθνικισμό και τον επιθετικό αλυτρωτισμό, θα υπήρχαν τουλάχιστον ορισμένες αντιδράσεις ενάντια στις θυσίες και τους πολέμους, αντιδράσεις έστω σπάνιες, διάσπαρτες, αυθόρμητες, ανοργάνωτες. Διαφορετικά, δεν μπορεί να εξηγηθεί η σιωπή και η απουσία αντιδράσεων για τις υλικές θυσίες αλλά και για τον φόρο αίματος που κλήθηκαν να καταβάλουν τρεις γενιές στους έξι πολέμους που συγκλόνισαν την χώρα σε λιγότερο από 50 χρόνια - από το 1897 έως το 1941. Διαφορετικά, δεν μπορεί να εξηγηθεί η ενεργός συμμετοχή των λαϊκών στρωμάτων στις αλυτρωτικές και τις πολεμικές εξορμήσεις του ελληνικού κράτους.²²

Άλλωστε, όπως είπαμε ήδη, διαθέτουμε μια πρώιμη και θεμελιώδη μαρτυρία, και μάλιστα μαζική: την Επανάσταση του 1821. Η συμμετοχή επαναστατών από όλες τις κοινωνικές τάξεις δείχνει ότι η ιδεολογία του έθνους συγκινούσε πράγματι μεγάλο μέρος του πληθυσμού: όσους επαναστάτησαν, όπως είπαμε, αλλά και εκείνους που τους αποδέχθηκαν και τους στήριξαν και που χωρίς αυτούς η Επανάσταση δεν θα διαρκούσε. Από εκεί και ύστερα, η μνήμη της Επανάστασης του 1821 και οι θυσίες που επιζητούσαν δικαίωση ενίσχυσαν συμβολικά το πατριωτικό αίσθημα των λαϊκών στρωμάτων και την ιδεολογία του αλυτρωτισμού. Γι' αυτό ακριβώς ο εθνικισμός θα εκδηλώνεται συνεχώς και με άλλες εξεγέρσεις στις πε-

21. Η νομιμότητα της λογικής σκέψης και ειδικότερα της *logical inference* στην ιστορική ερμηνεία είναι σήμερα αυτονόητη (ήταν άλλωστε και στο παρελθόν, με εξαίρεση τις περιόδους του ακραίου θετικισμού). Έχω αποφύγει να επιβαρύνω την βιβλιογραφία αυτού του βιβλίου με πολλά λήμματα για την θεωρία και την μέθοδο της ιστορίας. Παραπέμπω στην βιβλιογραφία που έχω καταγράψει στο άρθρο «Φαντασία πιθανή»: Ιστορία, απροσδιοριστία και προβλεψιμότητα» (1995). Το κείμενο δημοσιεύθηκε το 1998 σε φωτοαντίτυπα στο ομώνυμο σεμινάριό μου στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών της Νομικής Σχολής, και είναι διαθέσιμο στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, Σκουφά 45.

22. Δεν αγνώω τις αντιδράσεις των κληρωτών για την παρατεταμένη στράτευση μετά το 1919· ούτε, όμως, την κόπωση των λαϊκών στρωμάτων από τον μακρόχρονο πόλεμο και την ανατρεπτική συμβολή του διχασμού και της νοοτροπίας του «Οίκαδε». Με την ευκαιρία, προσθέτω ότι ακόμη και στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η εξάμηνη αντίσταση της Ελλάδας ενάντια στην ιταλική εισβολή προσέλαβε αλυτρωτική διάσταση: υποτίθεται ότι θα απελευθέρωνε τους «Έλληνες της Βορείου Ηπείρου», δηλαδή της Αλβανίας - άλλο αν αυτοί όντως υποδέχθηκαν θριαμβευτικά τον προελαύνοντα ελληνικό στρατό.

ριοχές όπου ζούσαν Έλληνες και στις οποίες απέβλεπαν οι αλυτρωτικές φιλοδοξίες του ελληνικού κράτους – το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα θα είναι, βεβαίως, η Κρήτη. Όπως η Επανάσταση του '21, έτσι και οι εξεγέρσεις αυτές θα είναι ένα είδος μαζικής μαρτυρίας, που δείχνει την ένταση και την επιρροή της εθνικιστικής ιδεολογίας και του πατριωτικού αισθήματος. Επιπλέον, ανάμεσα στους «αλύτρωτους» εξεγερμένους και τους πολίτες της ανεξάρτητης Ελλάδας, οι συγκινησιακές και πραγματικές σχέσεις θα είναι έντονες, όπως δείχνει η συμμετοχή στις εξεγέρσεις αυτές εθελοντών από την ανεξάρτητη Ελλάδα· εθελοντών που ήταν όχι μόνο αστοί αλλά και πολίτες από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα.

Ερχόμαστε στο επόμενο ερώτημα: ποιες συνθήκες ενίσχυσαν ακόμη περισσότερο τον εθνικισμό μετά την ίδρυση του κράτους; Και πώς εξελίχθηκαν στην πορεία του 19ου αιώνα;

Οι εξωτερικές συνθήκες έχουν προφανή σχέση με τον αλυτρωτισμό. Ήταν πρώτα απ' όλα οι επιδιώξεις των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επιδιώξεις αρκετά πραγματιστικές με τα δεδομένα της εποχής – η Ευρώπη ολόκληρη θεωρούσε την αυτοκρατορία ως τον «μεγάλο ασθενή», και αυτή η άποψη κυριαρχούσε ολοένα περισσότερο όσο περνούσαν οι δεκαετίες. Χαρακτηριστικό σημείο καμπής ήταν οι δύο πόλεμοι της περιόδου 1875-1878, ο Σερβοτουρκικός και κυρίως ο Ρωσοτουρκικός, και οι συνέπειές τους. Αν η κήρυξη της ελληνικής ανεξαρτησίας ήταν η πρώτη μεγάλη απώλεια εδαφών για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η δεύτερη ήταν η ανατροπή των βαλκανικών συνόρων με τις Συνθήκες του Αγίου Στεφάνου και του Βερολίνου, μεταξύ 1878 και 1880.

Με τις αλυτρωτικές επιδιώξεις των ομογενών της Αυτοκρατορίας συνεργούσε η υλική ανάγκη του ελληνικού κρατιδίου για επαρκή εδάφη και, μακροχρονίως, για μεγαλύτερο και πυκνότερο πληθυσμό· ήταν μια ανάγκη επιβίωσης απλή και ευνόητη, της οποίας η πρώτη μεγάλη ικανοποίηση ήταν, ακριβώς, η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της επαρχίας Άρτας το 1881. Στις τάσεις αυτές συντελούσαν, τέλος, οι πραγματικές ανασφάλειες του κρατιδίου και των υπηκόων του, ανασφάλειες που προέκυπταν από την ρεαλιστική σύγκριση με την, έστω, παρηκμασμένη Οθωμανική Αυτοκρατορία και που προέτρεπαν στην επιθετικότητα. Αυτές οι συνθήκες ήταν όλες ευρύτερα γνωστές στα λαϊκά στρώματα, όπως και οι ανασφάλειες ήταν όλες ευρύτερα αισθητές· όλες μαζί έδειχναν τον αλυτρωτισμό όχι μόνον ως πατριωτικό καθήκον αλλά και ως ανάγκη, ως διέξοδο από την αδυναμία και την ανασφάλεια.

Οι εσωτερικές συνθήκες ενίσχυσαν επίσης τον λαϊκό εθνικισμό, με κορυφαία την ίδια την κρατική πολιτική. Η ανάγκη νομιμοποίησης του κράτους απαιτούσε την κατάχρηση του εθνικισμού, την προβολή και την επιβολή του στις ευρείες λαϊκές μάζες ως υπέρτατης ιδεολογίας. Σε αυτήν την διαδικασία επιβολής, το κράτος προσέλαβε ισχυρό σύμμαχο, την αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος, στην οποία προσέφερε την προστασία του και την σιγουριά της «κρατούσης θρησκείας του Κράτους». Επιπλέον, έως το 1922, όλες οι ελληνικές κυβερνήσεις προσπάθησαν και αρκετές πέτυχαν την υπόκρυφη στήριξη της πολιτικής τους από το Πατριαρχείο ως κέντρο της Ορθοδοξίας και ως προστάτη των ομοδόξων Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το κράτος χρησιμοποίησε αποτελεσματικά δύο ακόμη από τους ισχυρότερους θεσμούς του, τον στρατό και την εκπαίδευση. Η μαζικότερη μέθοδος εδραίωσης του εθνικισμού ήταν ο εγκοινωνισμός των αρρένων στον στρατό, των θηλέων και των αρρένων αδιακρίτως, στο σχολείο.

Η υποχρεωτική θητεία των αρρένων πολιτών καθιερώθηκε το 1882. Η διοργάνωση τακτικού στρατού συνέπεσε, λοιπόν, με τις εδαφικές και πληθυσμικές επεκτάσεις του 1881.²³ Η σύμπτωση δεν ήταν, βεβαίως, τυχαία. Το ίδιο σημαδιακή, άλλωστε, ήταν η πρώτη προσπάθεια να διοργανωθεί καλά ένας τακτικός στρατός λίγο μετά την καθιέρωση του Συντάγματος του 1864. Αντανακλά την οριστική τύπωση του εθνικισμού με το κράτος παράλληλα με την επικράτηση των ιδεών περί ιθαγένειας και υπηκοότητας του πολίτη (*citizenship, citoyenneté*).

Την ίδια εποχή ολοκληρώθηκε το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας, με την μορφή που θα έχει έως τις μεταρρυθμίσεις του 1912-1914 και του 1924-1932. Ο εθνικός εγκοινωνισμός ήταν ίσως το μόνο πεδίο στο οποίο τόσο το κράτος όσο και το κρατικό εκπαιδευτικό σύστημα υπήρξαν άκρως «παραγωγικά» και αποτελεσματικά. Διότι το μεν κράτος πέτυχε πλήρως έναν από τους σημαντικότερους στόχους του, την μαζική επιβολή του εθνικισμού· το δε εκπαιδευτικό σύστημα πέτυχε πλήρως τον «εθνικό στόχο» που του είχε θέσει το κράτος.

Ο εθνικισμός ήταν θέμα αυτοσυντήρησης όχι μόνο για τον υπερθεσμό που ονομάζουμε κράτος, αλλά και για το σύνολο των θεσμών που το συναποτελούσαν, για το πλέγμα εξουσίας που το περιέβαλλε, για όσους συμμετείχαν σε αυτό το πλέγμα, ακόμη και για όσους δεν συμμετείχαν, αλλά επεδίωκαν να συμμετάσχουν.²⁴ Επιπλέον, ο εθνικισμός ήταν μοναδικό μέσο νομιμοποίησης όχι μόνο για το πολιτειακό αλλά και για το κοινωνικό καθεστώς. Η πλειοδοσία εθνικισμού επέτρεψε στις πολιτικές τάξεις να συσκοτίσουν τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες, να αμβλύνουν κοινωνικές αντιθέσεις, να επιτύχουν λαϊκές συσπειρώσεις και να επιβάλουν έτσι την νομιμότητα της καθεστηκυίας κοινωνικής τάξεως. Τα πολιτικά κόμματα, άλλωστε, αποσπούσαν έτσι ακόμη και την ψήφο των πολιτών. Όπως έγραφε το 1893 ένας αρθρογράφος: «[...] τὸ ἐπάγγελμα τοῦ “πατριώτου” εἶναι τὸ εὐθηνότερον, ἐνίστε δὲ καὶ τὸ καρποφορώτερον ὄλων».²⁵ Και δεν είναι περίεργο που ο όρος πατριδοκάπηλος εισάγεται για πρώτη φορά στην ελληνική γλώσσα λίγο πριν από τον πόλεμο του 1897.²⁶

Υπό αυτές τις συνθήκες, οι μεγάλες εξοπλιστικές δαπάνες έφθασαν να προβάλλονται και να θεωρούνται απόδειξη του πατριωτισμού μιας κυβέρνησης ή ενός κόμματος. Πολλές μαρτυρίες ξένων παρατηρητών χαρακτηρίζουν υπερβολικές τις στρατιωτικές δαπάνες.²⁷ Οι πιο ένθερμοι πατριώτες, όμως, υποστήριζαν συστηματικά ότι οι στρατιωτικές δαπάνες ήταν ανεπαρκείς. Υπήρχαν βεβαίως και επι-

23. Πετμεζάς (1990), *Πολιτικός αλυτρωτισμός και εθνική ενοποίηση*.

24. Πρβλ. ΓΒΔ (2000, *Λερναίον Κράτος*).

25. *Παλιγγενεσία* 1.5.1893, «Προ του συμβιβασμού», υπό Réaliste.

26. Κουμανούδης (1900/1982).

27. Βλ., π.χ., την σημαντική έκθεση για τα οικονομικά του ελληνικού κράτους: AP 1880 (72), Mounsey 1879, σ. 28, 29, 31, 33-34.

κρίσεις, παρά τον κίνδυνο που διέτρεχαν οι επικριτές να κατηγορηθούν ως προδότες – αλλά ήταν ελάχιστες και περιορίζονταν όσο περνούσαν οι δεκαετίες. Ένα πρώιμο σχόλιο δημοσιεύθηκε το 1874:

*‘Η Ελλάς, από τής συστάσεώς της [...] 300 περίπου εκατομμύρια άκάρπως δαπανήσασα, τί δὲν ἠδύνατο νὰ πράξη, οἰκονομοῦσα τὰ 2/3;*²⁸

Το ποσό αυτό αντιστοιχούσε σε δέκα ετών δημόσια έσοδα της εποχής.

Όσο προχωρούσε ο 19ος αιώνας, αυτές οι πρακτικές καθιστούσαν αναπόφευκτη την εξέλιξη προς τον δημαγωγικό σοβινισμό και την εκτροπή σε ακραία ιδεολογήματα: τις συνωμοτικές ερμηνείες της ιστορίας, τον μιλιταρισμό, τον φυλετισμό. Πράγματι, η μεγάλη έξαρση του εθνικισμού, γύρω στο τέλος του αιώνα, συμπίπτει με την έξαρση της δημαγωγίας και την πρώτη εμφάνιση του καθαρού λαϊκισμού στην Ελλάδα – ταυτόχρονα με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, π.χ., την Γαλλία.

Οι περισσότερες πολιτικές παρατάξεις χρησιμοποίησαν τα ακραία αυτά ιδεολογήματα για να ποδηγητήσουν με τον φανατισμό μεγάλο μέρος των κατωτέρων τάξεων. Στο μεταξύ, όμως, και οι ίδιες οι λαϊκές τάξεις είχαν επίσης προσχωρήσει σε ακραίες εθνικιστικές θέσεις.²⁹ Τα πολιτικά κόμματα της εποχής δεν ήταν συνονθυλεύματα υστερικών ατόμων που εκτόξευαν εναντίον αλλήλων φλογερά συνθήματα. Τα συνθήματα, οι πατριωτικές εκρήξεις και οι εθνικιστικές πλειοδοσίες απευθύνονταν σε μια κοινή γνώμη, σε ένα κοινό, σε ένα σώμα ψηφοφόρων· και αυτό το κοινό, προφανώς, ούτε κώφευε ούτε αντιδρούσε αρνητικά. Αλλιώς, οι πλειοδοσίες αυτές δεν είχαν λόγο ύπαρξης. Η επιμονή των πολιτικών παρατάξεων στις εθνικιστικές πλειοδοσίες δείχνει ότι ο λόγος τους πετύχαινε τον στόχο του, ότι κολάκευε τους πολίτες, ότι τους έπειθε και, ίσως, τους γοήτευε· δείχνει ότι η ελληνική κοινωνία είχε πλέον προσχωρήσει σύσσωμη στην ιδεολογία που επικρατούσε παντού στον κόσμο: στον νεωτερικό, κρατικό εθνικισμό της εποχής· δείχνει ότι και η Ελλάδα είχε εισέλθει στην τελευταία, σκοτεινή και καταστρεπτική φάση του ύστερου ρομαντισμού. Με τον δικό της τρόπο, η Ελλάδα συντονιζόταν με τα τύμπανα του πολέμου που ηχούσαν παντού στην Ευρώπη – και προχωρούσε προς τους δικούς της πολέμους.

Δ1.7 ΟΙ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΙ, ΟΙ ΔΑΠΑΝΕΣ ΚΑΙ Η ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ

Είπαμε εξ αρχής ότι οι στρατιωτικές δαπάνες του ελληνικού κράτους ήταν ανέκαθεν και συνεχώς από τις υψηλότερες στον κόσμο (σε αναλογία με τον πληθυσμό και το εισόδημα της χώρας).³⁰ Όσο «αλύτρωτον» ή «ανάδελφον» και αν είναι ένα

28. Μέλλον 16.3.1874. Σήμερα, με βάση τους Απολογισμούς εκείνης της περιόδου, γνωρίζουμε ότι το ποσό που ανέφερε η εφημερίδα ήταν πολύ κοντά στην πραγματικότητα· το σχόλιό της είναι, λοιπόν, σημαντικό εννημερότητας και υπευθυνότητας. Την αναγωγή στα δημόσια έσοδα την υπολογίζω με βάση τον μέσον όρο της τριακονταετίας 1833-1873.

29. Γιαννουλόπουλος, Γιάννης (1999)· Μαρωνίτη, Νίκη (2001).

30. Οι διπλωματικές εκθέσεις πιστοποιούν κατά κανόνα το μεγάλο ύψος των στρατιωτικών δαπανών (μία από τις αναλυτικότερες παραθέτει μάλιστα και τα ακριβή κονδύλια αρκετών προϋπολογισμών: ΑΡ 1884

έθνος, το κόστος της πολεμικής του εγρήγορσης δεν είναι απαραίτητο να παραμένει συνεχώς στα ύψη. Με την διπλωματία και την έγκαιρη σύναψη των καταλληλών συμμαχιών, η έλλογη διακυβέρνηση μπορεί να μετριάξει τις στρατιωτικές δαπάνες σε περιόδους ύφεσης και να τις συγκρατεί σε ανεκτό επίπεδο σε δυσκολότερες εποχές. Αυτό ουδέποτε συνέβη. Αντιθέτως, οι δαπάνες αυτές διατηρήθηκαν υψηλές επί 170 χρόνια. Και ο βαθύτερος λόγος ήταν οι αδιάκοπες πλειοδοσίες πατριωτισμού και όχι μόνο, βεβαίως, ο πατριωτισμός των κομμάτων.³¹

Οι πατριωτικές πλειοδοσίες προφανώς έπειθαν τους ψηφοφόρους, για τους λόγους που είδαμε. Έπειθαν όμως, επιπλέον, επειδή η μεγάλη πλειονότητα των ψηφοφόρων είχαν περιορισμένη επίγνωση του κόστους. Γι' αυτό, άλλωστε, οι δαπάνες περιβάλλονταν κατά κανόνα από συναινετική σιωπή. Στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις για τον Προϋπολογισμό, το θέμα περνούσε πάντοτε με ευκολία. Οι πόροι που επρόκειτο να διατεθούν δεν συζητιόνταν ιδιαίτερος, απλώς ψηφίζονταν ως αυτονόητοι από όλες τις παρατάξεις της Βουλής. Οι πολιτικοί, αλλά και οι διαμορφωτές της κοινής γνώμης, ουδέποτε συζητούσαν την σκοπιμότητα των δαπανών και σπανίως συζητούσαν το πώς θα αντληθούν οι αναγκαίοι πόροι. Βεβαίως, αργά ή γρήγορα οι απλοί πολίτες αντιλαμβάνονταν το πρόβλημα – ιδίως όταν κατέρρεαν τα οικονομικά του κράτους. Ακόμη και σε τέτοιες στιγμές λογικής κρίσης, όμως, δεν παρατηρούνται μαζικές αντιδράσεις. Τις απέτρεπε όχι μόνο η ντροπή μπροστά σε αυτό που θα φαινόταν προδοσία αλλά, κυρίως, η αίσθηση του πατριωτικού καθήκοντος – η ίδια που έκανε αποδεκτές και τις θυσίες ζωής σε στιγμές πατριωτικής έξαρσης.

Χαρακτηριστική είναι η στάση των κομμάτων σε ολόκληρη την πεντηκονταετία της πρώτης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας (1864-1912). Όλες ανεξαιρέτως οι κυβερνήσεις ακολούθησαν πολιτική υψηλών στρατιωτικών δαπανών· με τον ακραιφνέστερο τρόπο οι κυβερνήσεις του Κουμουνδούρου και κυρίως του Δηλιγιάννη, μετριοπαθέστερα οι κυβερνήσεις του Τρικούπη.³² Ωστόσο, διαφορά στρατηγικής δεν υφίσταται στην ουσία. Η τρικούπικη εξαίρεση αντανακλά μια απλή διαφοροποίηση τακτικής στο αλυτρωτικό θέμα. Ο Χαρίλαος Τρικούπης ήταν υπέρμαχος μιας εφεκτικής τακτικής. Πίστευε ότι χρειαζόταν μια ειρηνική περίοδος αναμονής ώστε να δημιουργηθεί βαθμιαία και ομαλά στέρεη υποδομή στην οικονομική, την διοικητική και την στρατιωτική οργάνωση της χώρας. Αυτή η τακτική ήταν, άλλωστε, σύμφωνη και με τις επιταγές της βρετανικής πολιτικής στην Ανατολή – κάτι που

(83), Ford (1883), σ. 43-45. Πάντως, εντόπισα και μια έκθεση που χαρακτηρίζει τις δαπάνες χαμηλές: «Στα 10 τελευταία χρόνια [...] οι δαπάνες του Υπουργείου Στρατιωτικών ήταν χαμηλότερες [...] και του Υπουργείου Ναυτικών πολύ χαμηλότερες [...] δείγμα αξιέπαινης μετριοπάθειας»· ΑΡ 1897 (91) Corbett (1896) σ. 13. Αλλά η εξαίρεση είναι παραπλανητική, διότι ο πρόξενος συγκρίνει με βάση δέκα χρόνια ειρήνης και ύφεσης. Αν η βάση περιλάμβανε τις δαπάνες του «ειρηνοπολέμου» του 1885-1886, ο μέσος όρος θα ήταν πολύ υψηλότερος (*ibid.*, σ. 3).

31. Πλειοδοσίες πατριωτισμού και μάλιστα χωρίς μακρόπνοη εξωτερική πολιτική. Αυτά, βεβαίως, αμβλύνονται μετά το 1974, αλλά επανέρχονται χειρότερα στην διάρκεια της κρίσης, μετά το 2009· Πρβλ. Παπακωνσταντίνου, Γ. (2016), σ. 298 κ.ε.

32. ΑΡ 1880 (72), Mounsey 1880, σ. 417-420.

αναδεικνύει τον οξυδερκή ρεαλισμό του μεγάλου πολιτικού.³³ Η άποψή του δεν επεκράτησε, βεβαίως· διότι εξουδετερώθηκε από τους πλειοδοτούντες σε πατριωτισμό αντιπάλους του. Στην ουσία, άλλωστε, δεν αντιστρατευόταν την ίδια την ιδέα των αλυτρωτικών εξορμήσεων, αλλ' απλώς και μόνο τον τρόπο και τον χρόνο της πραγμάτωσής τους. Ο Τρικούπης δεν μπορούσε και, πιθανότατα, δεν διανοήθηκε ποτέ να αντιστρατευθεί τον διεκδικητικό εθνικισμό, την κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής και το θεμέλιο της νομιμότητας του κράτους και του καθεστώτος. Γι' αυτό, άλλωστε, όταν οι στρατιωτικές δαπάνες του 1880-1881 ανέβασαν το έλλειμμα των δύο αντιστοίχων προϋπολογισμών σε ένα ιλιγγιώδες ποσό, οι πιστώσεις ψηφίστηκαν και από το τρικουπικό κόμμα. Επρόκειτο για το τριπλάσιο σχεδόν των ετησίων δαπανών ενός μέσου προϋπολογισμού της εποχής.³⁴

Η αποσιώπηση συνεχίστηκε ακόμη και μετά την υποτίμηση της δραχμής του 1885-1898, την «πτώχευση» του 1893, τον γελοίο πόλεμο του 1897 και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898. Οι αντιδράσεις κατά της επιβολής νέων φόρων ουδέποτε σταμάτησαν· ούτε όμως συσχετίστηκαν ποτέ οι φόροι με τους εξοπλισμούς. Έφταιγε πάντοτε η «φαυλότητα» των αντιπάλων, με την έννοια πάντοτε της ευνοιοκρατίας, του ρουσφετιού, των προσλήψεων και γενικότερα της κακής διαχείρισης (όχι όμως της κατάχρησης δημοσίου χρήματος, η οποία, ως φαίνεται, ήταν πολύ περιορισμένη στην πρώιμη περίοδο του κοινοβουλευτισμού). Η ανατίμηση της δραχμής και η ανάκαμψη της οικονομίας μεταξύ 1904 και 1909 έδωσε την δυνατότητα στις κυβερνήσεις εκείνης της περιόδου να συνεχίσουν και να εντείνουν τους εξοπλισμούς, αλλά ή βαριά φορολογία ήταν ένα από τα συνθήματα με τα οποία ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος που τις ανέτρεψε εξήγγειρε τον λαό της Αθήνας στις μαζικές διαδηλώσεις οι οποίες νομιμοποίησαν το κίνημα του 1909 στο Γουδί – χωρίς βεβαίως να αναφερθεί ποτέ ότι οι ίδιοι αυτοί φόροι εκάλυπταν τις στρατιωτικές δαπάνες και οι ίδιοι θα επέτρεπαν την αναδιοργάνωση του στρατού που απαιτούσαν οι αξιωματικοί και τις αυξήσεις των μισθών που επιθυμούσαν (Μέρος Θ'). Και όταν μετά λίγους μήνες οι στρατιωτικοί παρέδωσαν την εξουσία στον Ελευθέριο Βενιζέλο, οι δαπάνες συνεχίστηκαν αμείωτες, επιτρέποντας την αλυτρωτική εξόρμηση των Βαλκανικών Πολέμων και της Μικρασιατικής Εκστρατείας.

Για να καλύψουν τις στρατιωτικές δαπάνες, οι εκάστοτε κυβερνήσεις φαίνεται ότι προτιμούσαν κατά κανόνα να αυξάνουν το δημόσιο χρέος παρά να επιβάλλουν νέους φόρους.³⁵ Οι φορολογούμενοι πολίτες ήταν φυσικό να απεχθάνονται την επιβολή νέων φόρων και να αποδέχονται ευκολότερα την αύξηση του δημοσίου χρέους. Είπαμε, άλλωστε, ότι αργά ή γρήγορα οι πολίτες αντιλαμβάνονταν το πρόβλημα χωρίς να αντιδρούν μαζικά. Έτσι, ακόμη και σε τέτοιες στιγμές λο-

33. Σπανδωνής (1888), *Λόγοι πολιτικοί Χαριλάου Τρικούπη, 1864-1875*· Μαζαράκης (1946)· Μάνεσης (1996)· Πουρνάρας (χ.χ.)· Τρίχα, Α. (1991)· Φλεριανού (επιμ.) (1999)· Αρώνη-Τσίχλη & Τρίχα, Λύντια (επιμ.) (2000).

34. ΑΡ 1881 (89), Mounsey, σ. 351, 362, 369. Αναφέρεται το ακριβές ποσό των 133.472.340 δραχμών.

35. ΓΒΔ (1993), βάση δεδομένων.

γικής κρίσης πλήρωναν αγόγγυστα τον φόρο χρήματος, όπως ακριβώς κατέβαλαν, σε στιγμές πατριωτικής έξαρσης, τον φόρο αίματος που τους επέβαλλε το πατριωτικό καθήκον.

Ωστόσο, υπάρχει και ένας άλλος λόγος, αμεσότερα πολιτικός. Καμιά πολιτική παράταξη δεν τολμούσε να ομολογήσει ότι για να καλύψει τις στρατιωτικές δαπάνες θα επιβάλλει φόρους, βάζοντας έτσι τους πολίτες σε δίλημμα και αντιπαραθέτοντας τον πατριωτισμό τους προς το συμφέρον τους. Γνώριζαν ότι έτσι κινδύνευαν να τους κατηγορήσουν οι αντίπαλοι για προδοσία και η εμφύλια διαμάχη θα απέβαινε τελικά εις βάρος τους. Καμιά παράταξη και κανένα κόμμα δεν θα τολμούσε ούτε ποτέ τόλμησε να θέσει σε κίνδυνο το θεμέλιο της νομιμότητας του κράτους, οποιαδήποτε και αν ήταν η μορφή του εκάστοτε καθεστώτος – μοναρχία, κοινοβουλευτισμός, αβασίλευτη δημοκρατία, αυταρχική δημοκρατία, δικτατορία.

Η μόνη σημαντική εξαίρεση παρατηρείται μετά το 1922: ήταν το Κομμουνιστικό Κόμμα, και αυτό δεν είναι τυχαίο. Το Κομμουνιστικό ήταν το μόνο κόμμα που απέρριπτε εντελώς το ίδιο το αστικό κράτος και την νομιμότητά του, όπως απέρριπτε κατά πάγια αρχή και τον εθνικισμό. Ήταν φυσικό να αμφισβητεί και τους εξοπλισμούς. Όπως επίσης δεν είναι τυχαία η στιγμή, ακόμη πιο όψιμη, κατά την οποία το θέμα των στρατιωτικών δαπανών άρχισε να συζητείται κάπως πιο ελεύθερα. Ήταν στην αρχή του 21ου αιώνα. Το ΚΚΕ δεν όφειλε πλέον να υπερασπίζεται τον διεθνισμό της οποιασδήποτε Διεθνούς ούτε να συμορφώνεται προς τις υποδείξεις της Μόσχας – αντιθέτως, μπορούσε επιτέλους να προσχωρήσει και αυτό στην αποδοτική εθνικιστική ιδεολογία. Το ελληνικό κράτος δεν αντιμετώπιζε πλέον τον «από βορρά κίνδυνο» και τα διλήμματα που αυτός ο κίνδυνος του επέβαλλε, διλήμματα εξωτερικής πολιτικής αλλά και νομιμοποιητικής «εθνικοφροσύνης». Η χώρα είχε ενσωματωθεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με την οποία έτσι απέκτησε κοινά σύνορα και κοινά νομιμοποιητικά θεμέλια. Τέλος, το κράτος προσέβλεπε σε μια ευρωπαϊκή λύση των «εθνικών θεμάτων», του Κυπριακού συμπεριλαμβανομένου, και μπορούσε πλέον να αντιμετωπίσει τον «εξ ανατολών κίνδυνο» με κάπως μεγαλύτερη άνεση. Οι πολιτικές ηγεσίες, όμως, δεν θα προβλέψουν εγκαίρως τη ραγδαία αναβάθμιση της στρατηγικής σημασίας της Τουρκίας· και όταν επιτέλους το αντιληφθούν, στο τέλος του 20ού αιώνα, θα ελπίζουν ότι όποτε θα απειλείται ελληνο-τουρκικός πόλεμος, η Ευρωπαϊκή Ένωση και οι Ηνωμένες Πολιτείες θα επεμβαίνουν κατευναστικά. Έτσι, όμως, διαιώνιζαν τον εξοπλιστικό ανταγωνισμό με την Τουρκία, στήριζαν την εξωτερική πολιτική της χώρας σε ελπίδες και την χρησιμοποιούσαν ως πεδίο αδιάκοπης πολιτικής διαμάχης, αντί να προσπαθήσουν να βγουν από το αδιέξοδο χαράζοντας, αντιθέτως, μια κοινή και μακρόπνοη εξωτερική πολιτική.

Ιούλιος 1856, Κριμαϊκός Πόλεμος και απόβαση βρετανικού αγήματος στον Πειραιά: υπόμνημα του βρετανού πρέσβη στην Αθήνα Σερ Τόμας Γουάιζ προς το Foreign Office, Ιούλιος 1856 [AP 1864 (66). FO Confidential Prints 2151/22.6.1870, Annex]:

Οι Προστάτιδες Δυνάμεις πρέπει να επέμβουν· και να επέμβουν ενεργά, με πράξεις, όχι με λόγια. Πρέπει να απαιτήσουν την κατοχή των τεσσάρων κυριοτέρων τελωνείων του Βασιλείου – της Σύρου, της Αθήνας, της Πάτρας και της Καλαμάτας. Η καμαρίλα του Όθωνα πρέπει να διαλυθεί είτε οριστικώς είτε προσωρινώς, έστω έως ότου σταθεροποιηθεί το νέο σύστημα [ελέγχου των εισπραξιών στα τελωνεία].

Μετά το προηγούμενο υπόμνημα, ακολουθεί το εξής μήνυμα του βρετανού υπουργού Εξωτερικών Λόρδου Κλάρεντον προς τον Έλληνα υπουργό:

Αν η κατάσταση στην Ελλάδα οργανωθεί με τον τρόπο [που έχουν υποδείξει] οι κυβερνήσεις της Αγγλίας και της Γαλλίας θα ήταν διατεθειμένες να θεωρήσουν τούτο επαρκή εγγύηση ώστε να δεχθούν να αποσύρουν τα στρατεύματά τους από τον Πειραιά.

Σεπτέμβριος 1869: Ο πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας Γ. Γλάδστων στέλνει οδηγίες για το ελληνικό δάνειο σε απόρρητο σημείωμα προς τον μόνιμο υφυπουργό Εξωτερικών Χάμμοντ [Hammond Papers (24) 24.9.1869]:

Το πραγματικό ερώτημα, πολύ ευρύτερο από το μικρό ποσό που συζητείται, είναι νομίζω το αν σκοπούμε να χρησιμοποιήσουμε στην κατάλληλη στιγμή τον μοχλό του δανείου για να ωθήσουμε την Ελλάδα να λάβει μέτρα πραγματικού περιορισμού των [στρατιωτικών] δαπανών της.

Δ2.1 ΟΙ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Μιλώντας για τα δάνεια σε προηγούμενο κεφάλαιο, είπαμε ότι η τακτική των Δυνάμεων εξελίχθηκε παράλληλα με τις μεταβολές των στρατηγικών τους συμφερόντων στην Ελλάδα και την Ανατολή. Ας εξετάσουμε τώρα αυτές τις μεταβολές ώστε να διακρίνουμε και να ερμηνεύσουμε τα βαθύτερα αίτιά τους, εσωτερικά και διεθνή, πολιτικά και οικονομικά.

Κατά την δεκαετία του 1830, οι Δυνάμεις εκτιμούσαν τα συμφέροντά τους και την στρατηγική σημασία της Ελλάδας πολύ διαφορετικά απ' ό,τι αργότερα. Η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας φαινόταν ήδη αναπόφευκτη, και η εν μέρει διαδοχή της από την Ελλάδα ήταν για τις Δυνάμεις δυνατότητα σχετικώς αποδεκτή και εφικτή – για πολλούς λόγους.

Οι σημαντικότεροι λόγοι σχετίζονταν με την ισορροπία μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων της εποχής· επρόκειτο, αφενός, για τις τρεις «Εγγυήτριες» Δυνάμεις, την Μεγάλη Βρετανία, την Γαλλία και την Ρωσία· και, αφετέρου, για την Αυστριακή Αυτοκρατορία. Η μεταξύ τους ισορροπία είχε αναχθεί, ως γνωστόν, σε διευρωπαϊκό δόγμα. Άγραφο κατά μέγα μέρος, αυτό το δόγμα απέκλειε στην ουσία οποιαδήποτε λύση του Ανατολικού Ζητήματος η οποία θα ωφελούσε υπερμέτρως τις δύο αυτοκρατορίες που συνόρευαν με την Οθωμανική: την Αυστριακή και την Ρωσική.

Πράγματι, η επέκταση της Ρωσίας στα Βαλκάνια και την Ανατολική Μεσόγειο θα προσέκρουε στην σταθερή μέχρι πολέμου άρνηση όλων των άλλων Δυνάμεων. Από την άλλη πλευρά, η επέκταση της εξασθενημένης από τους Ναπολεοντείους Πολέμους Αυστρίας θα έβρισκε αντιμέτωπη την Ρωσία. Αλλά και στην περίπτωση ακόμη που θα επιβαλλόταν με συμβιβαστικό τρόπο, η λύση αυτή θα ήταν προσωρινή. Γιατί θα δημιουργούσε στην Νοτιοανατολική Ευρώπη μια μόνιμη εστία μελλοντικού πολέμου· και από έναν τέτοιο πόλεμο, μόνο η Ρωσία θα μπορούσε τελικά να εξέλθει νικήτρια και ωφελημένη. Η επέκταση της Αυστρίας αποκλείεται, λοιπόν, γιατί θα έβλαπτε τα συμφέροντα των δυτικοευρωπαϊκών Δυνάμεων, της Γαλλίας και της Αγγλίας· και θα τα έβλαπτε έτσι ή αλλιώς: είτε άμεσα, αν πετύχαινε, είτε έμμεσα, αν αποτύχαινε.

Έξω από τον κύκλο των Δυνάμεων δεν διαφαινόταν ρεαλιστική λύση. Ιταλία ενωμένη δεν υπήρχε ακόμη. Εκτός από τον πρώιμο σερβικό εθνικισμό, οι άλλοι σλαβικοί εθνικισμοί στα Βαλκάνια δεν είχαν ακόμη εκδηλωθεί. Η Σερβία δεν υπήρχε περίπτωση να ενθαρρυνθεί. Η ανεξαρτησία και η επέκτασή της εις βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα ενίσχυε το σλαβικό στοιχείο και την ρωσική επιρροή στα Βαλκάνια και θα άνοιγε τον δρόμο να προβληθούν διεκδικήσεις και από τους άλλους σλαβικούς πληθυσμούς της Αυστριακής Αυτοκρατορίας. Άρα θα ωφελούσε μόνο την Ρωσία, θα έβλαπτε την Αυστρία και θα απειλούσε όλες τις άλλες Δυνάμεις.

Απέμενε η Ελλάδα. Από το 1830 έως τον Κριμαϊκό Πόλεμο, οι τρεις Εγγυήτριες Δυνάμεις είχαν περίπου ισοδύναμη επιρροή στην ελληνική πολιτική ζωή. Επομένως, είχαν όλες τις ίδιες περίπου δυνατότητες να αποσπάσουν οφέλη ενισχύοντας την Ελλάδα. Ένα ισχυρότερο ελληνικό κράτος θα μπορούσε, παραδείγματος χάριν, να υποβοηθήσει τα τσαρικά σχέδια στην Βαλκανική· ή να είναι παραπληρωματικός σύμμαχος της Μεγάλης Βρετανίας στην Μεσόγειο· ή να αναδειχθεί, τουλάχιστον, σε παράγοντα ισορροπίας και σταθερότητας στην περιοχή, εξέλιξη που προτιμούσε η Γαλλία και δεν θα απέκλειε ίσως η Αυστρία. Έτσι, σε αυτήν την μεταβατική περίοδο, από το 1830 έως το 1854, η Ελλάδα ήταν το μόνο όμορο με την Τουρκία κράτος που θα μπορούσε ενδεχομένως να υποκαταστήσει την σουλτανική εξουσία – σε ορισμένα μόνο τμήματα της Αυτοκρατορίας, βεβαίως.

Πολλά στοιχεία μπορούσαν να νομιμοποιήσουν μια τέτοια εκδοχή. Η Ελλάδα ήταν η μόνη βαλκανική χώρα που είχε αναγνωριστεί διεθνώς ως ανεξάρτητο και κυρίαρχο

κράτος. Είχε ισχυρές εθνολογικές περγαμηνές, φαντασιακές αλλά και πραγματικές – όπως η ελληνική γλώσσα. Το ελληνόφωνο και ελληνορθόδοξο στοιχείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε πληθυσμικό βάρος και εθνική συνείδηση. Από οικονομική και κοινωνική άποψη, η ανεξάρτητη Ελλάδα ήταν εξελίξιμη και η ναυτιλία της ήταν ήδη υπολογίσιμη· οι έλληνες αστοί της διασποράς είχαν μεγάλη οικονομική επιφάνεια, και στην ίδια την Οθωμανική Αυτοκρατορία οι έλληνες αστοί ήταν ηγετικό κοινωνικό στρώμα, με οικονομική ισχύ και με αξιόλογη κοινωνική και πολιτική παρουσία.

Τέλος, από γεωπολιτική και στρατηγική άποψη, η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα της Ανατολικής Μεσογείου που είχε την δυνατότητα να εξελιχθεί σε μια μικρή ναυτική δύναμη. Αυτό, χωρίς να απειλεί καμιά από τις τρεις Εγγυήτριες Δυνάμεις, θα μπορούσε να αποβεί ωφέλιμο για μία από αυτές. Η μόνη που δεν εννοούσε με κανέναν τρόπο να υποστηρίξει την Ελλάδα ήταν η Αυτοκρατορία των Αψβούργων. Αλλά και γι' αυτήν ακόμη, η Ελλάς ήταν το μη χείρον ενδεχόμενο σε σύγκριση με την απειλή που συνιστούσαν για την ακεραιότητά της οι σλαβικοί εθνικισμοί και η Ρωσία – με την προϋπόθεση, φυσικά, ότι το ελληνικό κράτος θα συντασσόταν με τις δυτικές Δυνάμεις και όχι με τον Τσάρο.

Αυτές ήταν λοιπόν οι συνθήκες, αυτοί οι συσχετισμοί των διεθνών επιδιώξεων, αυτή η θέση του νέου ελληνικού κράτους, όπως την έβλεπαν οι Δυνάμεις από το 1830 έως το 1854. Αλλά από το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου και ύστερα, τα πράγματα είχαν μεταβληθεί άρδην· και η Ελλάδα δεν ήταν πλέον ούτε το μήλον της έριδος στην Ανατολή ούτε σοβαρή υποψηφιότητα για την εν μέρει, έστω, διαδοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Πολλοί ήταν οι λόγοι αυτής της ολοκληρωτικής μεταβολής: άλλοι γεννήθηκαν στον ίδιο τον ελληνικό χώρο· άλλοι αναφάνηκαν στον ευρύτερο χώρο των Βαλκανίων· άλλοι αναδύθηκαν στην Μεσόγειο, άλλοι διαμορφώθηκαν στον ζωτικό χώρο του ίδιου του αντιπάλου, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία· άλλοι, τέλος, αναδείχθηκαν με τις μεταβολές της ισορροπίας μεταξύ των Δυνάμεων και, αντιστοίχως, των στρατηγικών επιλογών τους.

Η ίδια η Ελλάδα, πρώτα απ' όλα, διέψευσε τις αλληλοσυγκρουόμενες προσδοκίες των Προστατών της – όπως ήταν σχεδόν φυσικό. Δεν μπόρεσε – και δεν αφέθηκε – να δημιουργήσει εγκαίρως την οικονομική εκείνη υποδομή που θα της ήταν απαραίτητη για να παίξει τον ρόλο της ακμαίας μικρής δύναμης. Δεν μπόρεσε να πείσει καμιά από τις Δυνάμεις να την ενισχύσει οικονομικά και πολιτικά. Και όταν πλέον κατόρθωσε να ανορθώσει τα οικονομικά της και να διαμορφώσει πειστικότερη πολιτική φυσιογνωμία, στις δεκαετίες του 1870 και του 1880, τότε πλέον είχαν μεταβληθεί οι άλλες συνθήκες και δεν ήταν πλέον δυνατό, έως το 1912, να της ανατεθεί ρόλος τοπικής δύναμης. Επιπλέον, οι πολιτικές τάξεις της χώρας, αντί να διαμορφώσουν ορθολογική και σταθερή εξωτερική πολιτική συνεννοήσεων και συμμαχιών με τους εκάστοτε ισχυρούς, συγκρούστηκαν συχνά με τη μια ή την άλλη μεγάλη δύναμη για να υπηρετήσουν τη μωροφιλοδοξία και τον δημαγωγικό ανταγωνισμό τους για την εξουσία.

Άλλες συνθήκες αναφάνηκαν πρώτα στον άμεσο περίγυρο της χώρας, στα Βαλκάνια. Ο εθνικισμός των άλλων λαών της χερσονήσου άρχισε πολύ σύντομα να αμ-

φισβητεί τις ελληνικές βλέψεις, αλλά και να προσφέρει στην Ρωσία νέες λύσεις για την αντικατάσταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με διαμελισμό ή μάλλον με κατακερματισμό που θα άνοιγε στην Ρωσία τον δρόμο για την Κωνσταντινούπολη. Μοιραία, ο σλαβικός εθνικισμός απέκτησε για την Ρωσία μεγαλύτερο βάρος απ' ό,τι η ελληνική ορθοδοξία. Έτσι θα μπορούσε να αναβιώσει, τουλάχιστον σε μερίδα της ρωσικής κοινής γνώμης, το ιδεολόγημα της Μόσχας ως Τρίτης Ρώμης και ως διαδόχου του Βυζαντίου. Από την στιγμή, όμως, που το «πανσλαβικό» όραμα –πραγματικό και φαντασιακό– άρχισε να εμπνέει φόβο και στην Δύση, η φυσική αντίδραση των Βρετανών –αλλά και των Γάλλων– ήταν να προστατεύσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία και να αποκλείσουν κάθε σκέψη για την διαδοχή της. Απέμενε η δυνατότητα του κατακερματισμού. Αλλά οι δυτικές Δυνάμεις, και κυρίως η Αλβιών, είχαν πλέον κάθε λόγο να αναβάλλουν συνεχώς μια τέτοια λύση και να απεργάζονται στο μεταξύ έναν κατακερματισμό ισόρροπο, που δεν θα απέβαινε εις όφελος του Τσάρου.³⁶

Προς τα μέσα του αιώνα άρχισαν επίσης να διαφαίνονται πιθανότητες σημαντικής μεταβολής και στην ίδια την Τουρκία, ενός εκσυγχρονισμού που θα ανέκοπτε την παρακμή και θα αναβίωνε, αν όχι την Αυτοκρατορία, πάντως ένα κράτος που θα μπορούσε να λειτουργεί και να ελέγχει τα Στενά. Η δυνατότητα αυτή είχε καίρια σημασία: μείωσε δραστικά την στρατηγική σημασία του ελληνικού κράτους και ανέτρεψε την πολιτική που ασκούσε ως τότε απέναντί του η Μεγάλη Βρετανία.

Ταυτοχρόνως, όμως, αυξανόταν και η πίεση της Ρωσίας στην Ανατολή. Η ανάγκη της για διεξόδους στον Εύξεινο Πόντο και την Μεσόγειο, ο ασφυκτικός για μια Αυτοκρατορία περιορισμός των Στενών, σύνδρομα αμυντικά και συνάμα επιθετικά, οδήγησαν το 1854 στον Κριμαϊκό Πόλεμο. Ήταν ο καταλύτης που μετέβαλε άρδην τα δεδομένα του Ανατολικού Ζητήματος. Στην αντιρωσική πολιτική προσχώρησε και η Γαλλία· η συμμετοχή της στον Κριμαϊκό είχε για τον Ναπολέοντα Γ' αξία πρακτική, αλλά και συμβολική. Όσο για την Μεγάλη Βρετανία, δεν προείχε πλέον το πώς θα διοργανωθεί η διαδοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλ' αντιθέτως το πώς θα διατηρηθεί εν ζωή· επιλογή που, παρεπομένως, σήμαινε ότι έπρεπε πλέον να περιοριστούν οι ελληνικές φιλοδοξίες και να ελεγχθούν πλήρως οι ενδεχόμενες προκλήσεις. Και την πολιτική αυτή ήταν εκ των πραγμάτων αναγκασμένη να την ακολουθήσει και η Γαλλία.

Την βρετανική –και την γαλλική– μεταστροφή ενίσχυσαν οι επόμενες εξελίξεις στην Κεντρική Ευρώπη: η πρωσική νίκη επί της Αυστρίας το 1866, η ένωση των γερμανικών χωρών και ιδίως ο γερμανικός θρίαμβος στον πόλεμο εναντίον των Γάλλων το 1870-1871. Για την Αλβιόνα, στην απειλή του ανατολικοευρωπαϊκού κολοσσού, της Ρωσίας, ερχόταν τώρα να προστεθεί η απειλή μιας μεγάλης κεντροευρωπαϊκής Δύναμης. Η ήττα της Τουρκίας στον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1877-1878 και τα Συνέδρια στον Άγιο Στέφανο και το Βερολίνο σηματοδότησαν μια νέα περίοδο στην ιστορία του Ανατολικού Ζητήματος. Ο γερμανικός ιμπεριαλισμός άρ-

36. Για την διπλωματική ιστορία της περιόδου, βλ. Στεφανίδης, Ι.Δ. (1997). Ειδικώς για την Ρωσία και τον «πανσλαβισμό», βλ. Διάλλα (2002, 2009).

χισε πλέον να στρέφεται προς την Ανατολή. Για την Γερμανία, η προς ανατολάς έξοδος μέσω Τουρκίας θα είναι στο εξής υπέρτατη γεωπολιτική ανάγκη και σταθερή, μακροχρόνια στρατηγική. Αυτό το νέο στοιχείο ήταν ένας ακόμη λόγος που ώθησε τους Βρετανούς –και τους Γάλλους– να αναθεωρήσουν την πολιτική τους: η Οθωμανική Αυτοκρατορία έπρεπε να διατηρηθεί εν ζωή· η Κωνσταντινούπολη ήταν ο δρόμος που μπορούσε να οδηγήσει όχι μόνο τους Ρώσους στην Μεσόγειο, αλλά και τους Γερμανούς στην Ανατολή.³⁷

Στο μεταξύ, η γέννηση του ενιαίου ιταλικού κράτους σήμαινε ότι θα υπήρχε πλέον, στην Ανατολική Μεσόγειο, μια τοπική ναυτική δύναμη χρήσιμη για την ισορροπία της περιοχής και για συμμαχικούς συνδυασμούς με την Μεγάλη Βρετανία και την Γαλλία – η προσχώρηση του Πεδεμοντίου στο γαλλοβρετανικό στρατόπεδο κατά τον Κριμαϊκό ήταν η πρώτη εκδήλωση μιας σύμπτωσης συμφερόντων που θα διαρκούσε έως το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την άνοδο του φασισμού και του ναζισμού, μετά το 1933. Έτσι, η άνοδος της ενωμένης Ιταλίας επεσκίασε την Ελλάδα ως υποψήφια ναυτική δύναμη. Και η ανάπτυξη του ατμοπλοίου υποβάθμισε ακόμη περισσότερο την σημασία του ελληνικού πολεμικού στόλου και την στρατηγική αξία του Αιγαίου Πελάγους. Στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα οι στόλοι των Μεγάλων Δυνάμεων, ατμοκίνητοι, θα μπορούν πλέον να ελέγχουν πολύ ευρύτερες περιοχές, και πολύ αποτελεσματικότερα, απ' ό,τι πριν από τον Κριμαϊκό.³⁸

Με αυτά τα νέα δεδομένα, η ανάμειξη των Βρετανών και των Γάλλων στην Ανατολή μετατράπηκε βαθμιαίως σε προσπάθεια εδραίωσης της παρουσίας τους. Οι Γάλλοι την είχαν προωθήσει ήδη από την ναπολεόντεια εκστρατεία στην Αίγυπτο και την επεχείρησαν πάλι μετά το 1866, με την διάνοιξη της Διώρυγας του Σουέζ· εν συνεχεία, όμως, περιορίστηκαν στην οικονομική διείσδυση. Οι Βρετανοί επεδίωξαν και πέτυχαν μόνιμη πολιτική διείσδυση, εξαγοράζοντας την Διώρυγα και αγοράζοντας την Κύπρο το 1878 και, κυρίως, καταλαμβάνοντας ουσιαστικώς την Αίγυπτο το 1882.

Έτσι εξανεμίστηκαν οι όποιες δυνατότητες είχε αρχικά το νεαρό ελληνικό κράτος να επωφεληθεί από το Ανατολικό Ζήτημα και από την προϊούσα αδυναμία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Με βάση την ιστορική αυτή λογική, οφείλουμε να σταθμίσουμε στην κρίση μας και την πολιτική των Δυνάμεων κατά την εποχή που μας απασχολεί εδώ. Οι κυβερνήσεις τους όφειλαν να υπηρετούν η καθεμία το κρατικό συμφέρον της χώρας της, ακολουθώντας τις επιταγές της πατριωτικής τους συνείδησης και εφαρμόζοντας τους αμείλικτους κανόνες της πολιτικής πραγματικότητας. Ορισμένες είχαν συμφέρον να υποστηρίζουν τις ελληνικές κυβερνήσεις στις διεκδικήσεις τους έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· άλλες είχαν κάθε λόγο να τις αντιμάχονται· και αυτό, ανάλογα με τις περιστάσεις. Επιπλέον, τα διεθνή συμφέροντα της κάθε Δύναμης άλλοτε συνέπιπταν και άλλοτε συγκρούονταν με τα συμφέροντα των άλλων. Ειδικότερα στην Ελλάδα, είναι προφανές ότι τα συμφέροντα των Δυνάμεων

37. Για τις επιπτώσεις στην Ελλάδα: Λούλος (1991).

38. Mosse (1961). Επίσης: Anderson (1961, 1963)· Curtiss (1979)· Herkless (1975).

δεν συνέπιπταν πάντοτε με τα ελληνικά συμφέροντα, όπως τα αντιλαμβάνονταν, καλώς ή κακώς, οι εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις.

Ας επιστρέψουμε τώρα στην διεθνή συγκυρία των ετών 1850 και στην σχέση της με τα ελληνικά δάνεια, για να δούμε πώς οι ανταγωνισμοί των Δυνάμεων και οι μεταπτώσεις του Ανατολικού Ζητήματος καθόριζαν τον τρόπο και την ένταση των επεμβάσεών τους στην Ελλάδα.

Δ2.2 Ο ΚΡΙΜΑΪΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ, ΤΑ ΔΑΝΕΙΑ ΚΑΙ Η ΚΑΤΟΧΗ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ

Το 1854, ο Κριμαϊκός Πόλεμος επέφερε μείζονα ανατροπή στα δεδομένα του Ανατολικού Ζητήματος. Τότε ακριβώς οι Δυνάμεις ανέσυραν στην επιφάνεια το δάνειο του 1832-1833, το οποίο είχαν αφήσει στην αφάνεια για ένδεκα ολόκληρα χρόνια μετά το κίνημα του 1843, αφού είχαν πλέον επιβάλει στον Όθωνα να εγκαταλείψει τις ρωσόφιλες πολιτικές του εξάρσεις.

Η συμμόρφωση του έλληνα βασιλιά ήταν προσωρινή. Ήδη από την αρχή των εχθροπραξιών μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας το 1854, ο Όθων έδειξε καθαρά την πρόθεσή του να υποστηρίξει την Ρωσία, έστω και με τον ασθενικό αντιπερισπασμό ενός κλεφτοπόλεμου στην Θεσσαλία.³⁹ Με την πολιτική αυτήν ο Όθων προσηύκωσε την υποστήριξη μεγάλου μέρους των υπηκόων του, όσων πίστευαν ότι η ήττα των Τούρκων θα υπηρετούσε αποτελεσματικότερα το αλυτρωτικό όραμα.

Η πολιτική αυτή ελάχιστα οφέλη προσέφερε στην Ρωσία και, επομένως, ωφέλουσε ακόμη λιγότερο την Ελλάδα· είναι όμως βέβαιο ότι την έθετε αντιμέτωπη με τα συμφέροντα των δύο δυτικών Δυνάμεων. Οι Βρετανοί και οι Γάλλοι ήταν αποφασισμένοι να διατηρήσουν στην ζωή την Οθωμανική Αυτοκρατορία και να περιορίσουν την ακάθεκτη τάση της Ρωσίας να επεκταθεί στα Βαλκάνια και την Μεσόγειο. Όταν ο Ναπολέων και η Βικτωρία έσπευσαν να βοηθήσουν τον Σουλτάνο, η πολιτική του Όθωνα κατέρρευσε σαν χάρτινος πύργος. Οι Αγγλογάλλοι κατέλαβαν τον Πειραιά και τον κράτησαν υπό την κατοχή τους τρία ολόκληρα χρόνια. Η παραμονή τους παρατάθηκε μάλιστα και μετά την ήττα της Ρωσίας, έως τις 3 Μαρτίου 1857, ένα χρόνο μετά την λήξη του πολέμου.

Για να δικαιολογήσουν την κατοχή, οι Αγγλογάλλοι επικαλέστηκαν τα δικαιώματά τους από την σύμβαση του δανείου του 1832-1833. Στο θέμα αυτό, όπως έχουμε πει, η τακτική των Δυνάμεων στηριζόταν στην συμβατική υποχρέωση της ελληνικής κυβέρνησης να διαθέτει στην υπηρεσία του χρέους τις εισπράξεις των τελωνείων της. Όταν παρουσιαζόταν η ανάγκη να ασκηθεί πίεση στην εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση, οι Δυνάμεις την απειλούσαν ότι θα καταλάβουν τα τελωνεία της χώρας για να μπορούν να ελέγχουν τις υπέγγυες τελωνειακές εισπράξεις. Και αυτή η πολιτική έφθασε στο απόγειό της με την κατάληψη του Πειραιά.

39. MAE MD7, Mémoire sur la situation politique de la Grèce, 31 janvier 1857, Caftangioglou-Tavernier & Walewski.

Οι προθέσεις των δύο δυτικών Δυνάμεων συνοψίζονται παραστατικά σε ένα μακροσκελές έγγραφο που συνέταξε τον Ιούλιο του 1856 ο βρετανός πρέσβης Σερ Τόμας Γουάιζ. Η διατύπωσή του αναδεικνύει ωραία την τακτική της Μεγάλης Βρετανίας ως προς το ελληνικό δάνειο και, κυρίως, την ελληνική θέση στο Ανατολικό Ζήτημα, όπως την έβλεπαν οι Δυνάμεις. Και η νομική επιχειρηματολογία απλώς συγκαλύπτει, με αδεξιότητα, τις πραγματικές επιδιώξεις της Μεγάλης Βρετανίας. Ιδού, λοιπόν, η εισήγηση του βρετανού διπλωμάτη:

Η ενεργός επέμβαση των τριών Προστατίδων Δυνάμεων στα εσωτερικά της Ελλάδας, για να μην είναι επιλήψιμη, πρέπει να στηρίζεται στην Συνθήκη του 1832 και στα δικαιώματα που παρέχουν στις Δυνάμεις οι διατάξεις οι σχετικές με την εξόφληση του δανείου.⁴⁰

Με σκοπό να στηρίξει αυτά τα δικαιώματα, ακολουθεί στο έγγραφο ένα δριμύτατο κατηγορητήριο εναντίον της αναξιοπιστίας των Ελλήνων, οι οποίοι σπαταλούσαν τα λιγοστά τους έσοδα σε στρατιωτικές δαπάνες, χωρίς να φροντίζουν για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας τους και χωρίς να εξοφλούν τα χρέη τους. Και αυτή η έκρηξη αγανάκτησης οδηγεί σε μίαν αναπάντεχη παρότρυνση:

Οι Προστάτιδες Δυνάμεις πρέπει να επέμβουν· και να επέμβουν ενεργά, με πράξεις, όχι με λόγια. Πρέπει να απαιτήσουν την κατοχή των τεσσάρων κυριοτέρων τελωνείων του Βασιλείου – της Αθήνας, της Σύρου, της Πάτρας και της Καλαμάτας. Η καμαρίλα του Όθωνα πρέπει να διαλυθεί οριστικώς ή προσωρινώς, έως ότου εγκαθιδρυθεί το νέο σύστημα [ελέγχου των εισπράξεων στα τελωνεία].

Τελικά, οι συστάσεις αυτές «δεν έγιναν όλες αποδεκτές από την κυβέρνηση της Αυτής Μεγαλειότητας». ⁴¹ Άλλωστε, δεν τις υιοθέτησε ο άλλος ενδιαφερόμενος, η γαλλική κυβέρνηση, διατηρώντας μίαν επίφαση φιλελληνισμού και ηθικής τάξεως. Οι κυριότεροι λόγοι, ωστόσο, ήταν άλλοι. Η πολιτική της κανονιοφόρου δεν μπορούσε να είναι παρά απειλή και έσχατη λύση, όχι μόνιμη κατάσταση. Η κατάληψη των ελληνικών τελωνείων θα έπρεπε να είναι προσωρινή, όπως άλλωστε και η παρουσία ξένων στρατευμάτων στον Πειραιά. Οι κυβερνήσεις των Δυνάμεων ήξεραν πολύ καλά ότι διαιωνίζοντας την βία θα προσέθεταν στο Ανατολικό Ζήτημα ένα νέο, χρόνιο πρόβλημα. Ένα προτεκτοράτο στα Βαλκάνια, και μάλιστα διμερές, αγγλογαλλικό, ήταν προοπτική όχι απλώς περίπλοκη, αλλ' αυτόχρονα επικίνδυνη. Αντιθέτως, λογικότερη λύση ήταν να διαιωνισθεί η εκκρεμότητα του δανείου. Γιατί θα κατέληγε στον έμμεσο αλλά αποτελεσματικό και διαρκή έλεγχο, σε ένα προτεκτοράτο αφανές. Και επειδή το αφανές προτεκτοράτο θα ήταν πιθανότατα μονομερές, βρετανικό, ασφαλώς ενδιέφερε τους Βρετανούς περισσότερο απ' ό,τι το διμερές αδιέξοδο της κατοχής.

Το πρώτο βήμα για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος ήταν να συσταθεί Διεθνής Επιτροπή Οικονομικού Ελέγχου. Οι ελληνικές κυβερνήσεις θα ήταν στο εξής υποχρεωμένες να υποβάλλουν στην Επιτροπή

40. FO CP.2151/22 June 1870, Annex, Η φράση «για να μην είναι επιλήψιμη» είναι ελεύθερη απόδοση της διπλωματικής έκφρασης «in order to be free from objection».

41. FO CP 2152, σ. 6.

[...] όλες τις λεπτομέρειες που θα της επέτρεπαν να αντιληφθεί την λειτουργία του ελληνικού δημοσιονομικού συστήματος. Αυτή η επιτροπή δεν θα είχε αναγκαστικά μόνιμο χαρακτήρα [...] Οι Δυνάμεις θα απεφάσιζαν, ενδεχομένως, να διακόψουν επ' άοριστον τις εργασίες της αν το θεωρούσαν σκόπιμο, αν δεν υπήρχε πλέον λόγος να επιτηρείται η διαχείριση των οικονομικών του ελληνικού Δημοσίου.⁴²

Η σύσταση μιας αρχής από εκπροσώπους των Δυνάμεων, στην οποία θα λογοδοτούσε επ' άοριστον η ελληνική κυβέρνηση, θα συνιστούσε μόνιμη παραβίαση της εθνικής κυριαρχίας της Ελλάδας. Παρ' όλα αυτά, και παρά τις έντονες και εύστοχες διαμαρτυρίες του Σπυρίδωνος Τρικούπη που ήταν τότε πρεσβευτής στο Λονδίνο, οι Εγγυήτριες επέβαλαν τον έλεγχο.⁴³ Σύμφωνα με τα βρετανικά έγγραφα της εποχής, ο σκοπός της Επιτροπής ήταν να εξασφαλίσει ότι μελλοντικά οι εισπράξεις του ελληνικού Προϋπολογισμού

[...] θα αφιερώνονται στην ανάπτυξη των πλουτοπαραγωγικών πηγών της Ελλάδος [... δηλαδή] σε σκοπούς για τους οποίους έχει συμφωνηθεί ότι [οι εισπράξεις αυτές] προορίζονται.⁴⁴

Αυτή ήταν η ρύθμιση που προτάθηκε στην Ελλάδα προκειμένου να αρθεί η αγγλογαλλική κατοχή. Σε μήνυμά του προς τον έλληνα υπουργό Εξωτερικών, με ύφος που θυμίζει τελεσίγραφο, ο Λόρδος Κλάρεντον έκλεισε τις λεόντειες διαπραγματεύσεις με μια μεγαλόθυμη υπόσχεση:

Αν οργανωθεί [ο έλεγχος] με αυτόν τον τρόπο, οι κυβερνήσεις της Αγγλίας και της Γαλλίας θα ήταν διατεθειμένες να το θεωρήσουν ως επαρκή εγγύηση για να δεχθούν να αποσύρουν τα στρατεύματά τους από τον Πειραιά.⁴⁵

Έτσι ιδρύθηκε η Διεθνής Επιτροπή Ελέγχου της ελληνικής οικονομίας. Η πρώτη συνεδρίασή της έγινε στις 18 Φεβρουαρίου 1857· στις 3 Μαρτίου, οι Δυνάμεις απέσυραν τα στρατεύματά τους από τον Πειραιά. Στα επόμενα πενήντα χρόνια, η Ελλάδα δεν θα περιορίσει τους εξοπλισμούς, θα πτωχεύσει το 1893, θα χάσει τον πόλεμο το 1897 και δεν θα απαλλαγεί από την ασφυκτική πίεση των Δυνάμεων παρά μόνο το 1904, όταν το χρέος της γίνει βιώσιμο.

Δ2.3 Ο ΔΙΕΘΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΚΑΙ Η ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ

Μία από τις πρωταρχικές φροντίδες της Επιτροπής Ελέγχου ήταν να συντάξει μια έκθεση για τις τοκοχρεολυτικές δόσεις που θα κατέβαλλαν στο εξής οι ελληνικές κυβερνήσεις. Η έκθεση αυτή υποβλήθηκε το 1859.

Η Επιτροπή είχε προφανώς προαποφασίσει ότι ο καλύτερος τρόπος ελέγχου των ελληνικών κυβερνήσεων ήταν να διατηρηθεί σε εκκρεμότητα η υπόθεση του δα-

42. FO CP 2152, σ. 2.

43. FO CP 2152, σ. 2-3: σημειώνω μια εύφημη μνεία του Τρικούπη σε αυτό το αγγλικό έγγραφο.

44. FO CP 2152, σ. 5.

45. FO CP 2152, σ. 5.

νείου, ώστε να δυσχεραίνονται όσο το δυνατόν περισσότερο οι δαπάνες για εξοπλισμούς.⁴⁶ Πράγματι, η συμφωνία που υπογράφηκε το 1860 υποχρέωσε την Ελλάδα να πληρώνει ετήσια δόση 900.000 φράγκων. Το ποσό ήταν αρκετά χαμηλό ώστε να μην επιφέρει την οικονομική κατάρρευση του κράτους – μπορούσε να καλυφθεί με το 4% περίπου των φορολογικών εσόδων του. Αλλά για να διατηρείται η δυνατότητα ισχυρής επέμβασης, η συμφωνία προέβλεπε ότι οι Δυνάμεις θα είχαν το δικαίωμα να αυξάνουν το ποσό κάθε πέντε χρόνια. Οι ρήτρες του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου του 1832 εξακολουθούσαν να ισχύουν. Βάσει αυτών, οι ελληνικές κυβερνήσεις όφειλαν πάντοτε να διαθέτουν κατά προτεραιότητα τις κρατικές εισπράξεις για το τοκοχρεολύσιο του δανείου, υπό τον έλεγχο της Διεθνούς Επιτροπής· και μόνο μετά την εξόφληση της ετήσιας δόσης θα ήταν ελεύθερες να διαθέτουν τα δημόσια έσοδα και για τις άλλες ανάγκες του Προϋπολογισμού. Αν κάποια ελληνική κυβέρνηση παραβίαζε αυτήν την υποχρέωση, οι Δυνάμεις διατηρούσαν το δικαίωμα να καταλαμβάνουν και να διαχειρίζονται τα τελωνεία της χώρας.⁴⁷

Όταν έληξε η πρώτη πενταετία, το 1864, η Ελλάδα είχε αποκτήσει τον Γεώργιο Α΄ και κοινοβουλευτικό καθεστώς. Το νέο ξεκίνημα γινόταν με τον ενθουσιασμό μιας επαναστατικής νίκης και τις ευλογίες των Δυνάμεων, χωρίς όμως χρήματα. Όπως ήταν φυσικό, το ζήτημα των δανείων επανήλθε στο προσκήνιο. Η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε από τις Εγγυήτριες Δυνάμεις την συγκατάθεσή τους για να εκδοθεί ένα νέο δάνειο στις δυτικές χρηματαγορές.⁴⁸ Υπήρχαν ήδη σχετικές προτάσεις ενδιαφερομένων κεφαλαιούχων,⁴⁹ οι οποίες προέβλεπαν σε γενικές γραμμές την εξής διαδικασία. Οι Δυνάμεις θα δέχονταν πρώτα έναν οριστικό συμβιβασμό για το δικό τους δάνειο. Αυτό θα επέτρεπε να γίνουν σοβαρές διαπραγματεύσεις για συμβιβασμό και με τους ομολογιούχους του δανείου του 1824-1825. Εν συνεχεία θα εκδιδόταν το νέο δάνειο, από το κεφάλαιο του οποίου ένα μέρος θα κάλυπτε τις απαιτήσεις των ομολογιούχων και το υπόλοιπο θα εξυγίαινε τα οικονομικά του ελληνικού κράτους. Η εξυγίανση θα επέτρεπε έτσι την άρση του εμπάργκο που είχαν επιβάλει στην Ελλάδα οι διεθνείς χρηματαγορές και θα άνοιγε οριστικά τις πύλες των δυτικών χρηματιστηρίων.⁵⁰ Ωστόσο, οι Δυνάμεις απέρριψαν το αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης και δέχθηκαν να ανανεώσουν απλώς την υπάρχουσα συμφωνία. Λίγους μήνες αργότερα, η ελληνική κυβέρνηση υπέβαλε νέο αίτημα. Οι Δυνάμεις το απέρριψαν και πάλι, συνοδεύοντας την απόρριψη με πληθωρικές συμβουλές για τον τρόπο διακυβέρνησης της χώρας και, ιδίως, για την υποχρέωσή της να αποφεύγει τις δαπάνες για εξοπλισμούς.⁵¹

46. (27) MAE MD 26, Affaires Diverses 1857-62, Mémoire (1862), Emprunt Grec.

47. AP 1864 (66). FO Confidential Prints 2151/22.6.1870, Annex.

48. FO Confidential Prints, No 2537, σ. 1-2.

49. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ΕΑ 36/6.6.1873, αγόρευση Κεχαγιά. Βλ. και τις εκτενείς σχετικές συζητήσεις στην Εθνοσυνέλευση το 1864. Βλ. επίσης FO 32.335 12/25.5.1864, Rumbold to Russell.

50. Mae CP 233, Russie, 31.8.1864, Drouyn de Lhuys à de Massignac, σ. 258-260, 263-265. Στην σ. 265 φαίνεται καθαρά και η σύμπλευση της Ρωσίας με τις άλλες Δυνάμεις κατ' αυτήν την περίοδο.

51. FO Confidential Prints, No 2151, σ. 10-12.

Στο μεταξύ συνεχιζόταν, βεβαίως, το ιδιότυπο εμπάργκο των διεθνών αγορών εις βάρος του Ελληνικού Δημοσίου – και θα διατηρηθεί ακλόνητο έως το 1878. Ο ένας λόγος του αποκλεισμού ήταν το δάνειο του 1832-1833. Υπήρχε, όμως, και άλλος λόγος: το δάνειο του 1824-1825 και οι στεντόρειες διαμαρτυρίες των ομολογιούχων. Τα δύο αίτια ήταν όμως αλληλένδετα· και αυτό δυσκόλευε ακόμη περισσότερο την άρση του αποκλεισμού. Οι ομολογιούχοι επεδίωκαν μεταξύ άλλων την ανοιχτή επέμβαση των κυβερνήσεών τους, διπλωματική αλλά και δυναμική και στρατιωτική, ώστε να αναγκασθούν οι Έλληνες να τηρήσουν τις υποχρεώσεις που τους επέβαλλε η ρήτρα εξασφάλισης του δανείου με τις εθνικές γαίες· ζητούσαν, δηλαδή, να επιβληθεί στην Ελλάδα η κατάσχεση των καρπών των εθνικών γαιών, εν ανάγκη με την ένοπλη επέμβαση των Δυνάμεων. Τα διπλωματικά έγγραφα της περιόδου περιέχουν συχνές διπλωματικές διαμαρτυρίες προς την ελληνική κυβέρνηση, συνήθως με αυτό περίπου το περιεχόμενο. Αλλά η πίεση των Δυνάμεων υπέρ των κεφαλαιούχων δεν πήρε ποτέ δυναμική μορφή.

Παρά την άρνηση των Δυνάμεων να λάβουν δραστικά μέτρα, οι ομολογιούχοι συνέχισαν επί δεκαετίες τις διαμαρτυρίες και τις πιέσεις, παριστάνοντας τους αδικημένους και επικαλούμενοι κατά σύστημα το δίκαιο και την ηθική. Η ηθικολογία τους δεν είχε σχέση ούτε με την ηθική ούτε με το δίκαιο. Μετά την παύση πληρωμών του 1827, πολλοί από τους αρχικούς ομολογιούχους εκποίησαν τις ομολογίες τους, λίγο πολύ πανικόβλητοι – αρκετοί από αυτούς, άλλωστε, τις είχαν αγοράσει ως ιδεολόγοι φιλέλληνες και όχι ως παίκτες του χρηματιστηρίου. Οι τιμές των ελληνικών χρεογράφων έπεσαν καθέτως· και σε λίγα χρόνια, τα περισσότερα είχαν συγκεντρωθεί σε χέρια πεπειραμένων παικτών, κυρίως Ολλανδών, οι οποίοι τα αγόραζαν για να κερδοσκοπήσουν. Για να τα αποκτήσουν, οι κερδοσκόποι κατέβαλλαν τιμές που έφθαναν μόλις στο 5-15% της ονομαστικής αξίας. Πλήρωναν, δηλαδή, 5 έως 15 στερλίνες για κάθε ομολογία ονομαστικής αξίας 100 λιρών.⁵² Και συσώρευαν τα ομόλογα στις εξευτελιστικές αυτές τιμές σαν να αγόραζαν ένα είδος λαχνών, επειδή στοιχημάτιζαν στην πιθανότητα μελλοντικού συμβιβασμού, τον οποίο θεωρούσαν αναπόφευκτο.

Πράγματι, στην ιστορία των κρατικών δανείων, ο συμβιβασμός είναι ο κανόνας. Κατά κανόνα, τα κράτη δεν πτωχεύουν, στην ουσία απλώς αναστέλλουν τις πληρωμές τους. Ενίοτε, μάλιστα, ο συμβιβασμός συνοδεύεται από όρους αρκετά καλούς για τους ομολογιούχους. Έτσι, οι κερδοσκόποι που αγόρασαν σε εξευτελιστικές τιμές αποζημιώνονται πλουσιοπάροχα· άλλοι ομολογιούχοι που είχαν αγοράσει σε ενδιάμεσες τιμές είτε κερδίζουν είτε χάνουν σχετικώς μικρά ποσοστά του κεφαλαίου τους· οι αρχικοί ομολογιούχοι, όσοι είχαν την υπομονή να διακρατήσουν τα ομόλογα ως το τέλος, περιορίζουν ή και μηδενίζουν τις ζημιές τους· και οι μόνοι που χάνουν είναι όσοι πούλησαν στην περίοδο του πανικού. Αυτό συνέβη και στην ελληνική περίπτωση. Έχοντας καταβάλει ασήμαντο κεφάλαιο, οι κερδο-

52. Κλειώ 24.6.1872. Η εφημερίδα αναφέρει ολόκληρη την κλίμακα τιμών μεταξύ 1832 και 1872. Κατά τον Leconte (1847, σ. 185), πολλοί κερδοσκόποι είχαν αγοράσει ήδη από το 1847 σε τιμές πανικού, προς 5,25 - 6,75 λίρες.

σκόποι το διακινδύνευαν και απέρριπταν κάθε λογικό συμβιβασμό, ελπίζοντας ότι κάποτε το ελληνικό κράτος θα υπέκυπτε και έτσι θα εξασφάλιζαν τεράστια κέρδη. Δεν έπεσαν έξω στις εκτιμήσεις τους. Στον συμβιβασμό του 1879, το αντάλλαγμα για την επιστροφή του ασώτου θα οριστεί στις 43 περίπου λίρες για κάθε ομολογία. Η τιμή αυτή δεν θα είναι πολύ χαμηλότερη από την πραγματική τιμή που είχαν καταβάλει, το 1825, οι πρώτοι ομολογιούχοι: 55-59 λίρες· αλλά θα είναι πολλαπλάσια των τιμών που είχαν καταβάλει οι κερδοσκόποι που τους διαδέχθηκαν: από 3 έως και 8 φορές το κεφάλαιό τους.

Εν συνεχεία, επί μισό αιώνα μετά τον συμβιβασμό, το ελληνικό κράτος θα καταβάλλει τόκους πάνω σε αυτό το κεφάλαιο των 43 λιρών, με το λογικό επιτόκιο 2,5%. Έτσι, έως το 1930, οι έλληνες φορολογούμενοι θα έχουν εξοφλήσει στο ακέραιο το προαιώνιο χρέος των επαναστατών προγόνων τους προς την Ευρώπη (αναλυτικότερα στο Κεφάλαιο ΣΤ4.3).⁵³

Επανερχόμαστε στο 1860 και στην έκθεση της Επιτροπής Ελέγχου. Ο διακανονισμός των τοκοχρεολυτικών δόσεων για το δάνειο των Δυνάμεων δεν ήταν ο μοναδικός της στόχος. Το περιεχόμενο και οι απόηχοί της συνδέθηκαν με τις διπλωματικές και πολιτικές διεργασίες που θα καταλήξουν, λίγα χρόνια αργότερα, στην εκθρόνιση του Όθωνα και σε νέα ρύθμιση της σχέσης μεταξύ των Δυνάμεων, του ελληνικού Στέμματος και της εγχώριας πολιτικής ηγεσίας.

Την έκθεση υπαγόρευσε η Μεγάλη Βρετανία· η Γαλλία την ακολουθούσε, ως σύμμαχός της· η Ρωσία είχε ηττηθεί. Εκτός από τον διακανονισμό του χρέους η έκθεση καταδίκασε με εντονότατο ύφος τα διαχειριστικά σφάλματα των μοναρχικών κυβερνήσεων.⁵⁴ και υποδείκνυε να εφαρμοστεί το Σύνταγμα. Ο άμεσος στόχος ήταν, όπως και το 1843, ο Όθων.⁵⁵ Το Σύνταγμα θα εμπόδιζε τον βασιλιά να παίρνει ανεξέλεγκτος αλυτρωτικές πρωτοβουλίες· και στην εσωτερική πολιτική, δηλαδή στις σχέσεις του Όθωνα με την αντιμοναρχική παράταξη, η εφαρμογή του Συντάγματος θα ήταν μια εκτόνωση. Έτσι, η υπερδύναμη απέκλειε μια ανεξέλεγκτη πολιτειακή ανατροπή που θα ήταν επικίνδυνη για την ισορροπία επιρροών στην Ελλάδα και στο Ανατολικό Ζήτημα.⁵⁶

Πριν παρέλθει η νέα πενταετής προθεσμία για το δάνειο, η δυναστεία θα έχει ανατραπεί – αλλά με την ανοχή της Μεγάλης Βρετανίας και υπό την δαμόκλειο σπάθη της νέας προθεσμίας. Όπως είχαν πιθανότατα προβλέψει οι Βρετανοί, ο Όθων συνέχισε την αλυτρωτική εξωτερική πολιτική του.⁵⁷ αλλά στο εσωτερικό μέτωπο, οι συνεχιζόμενες αυθαιρεσίες του οδήγησαν μοιραία στην κάθετη πτώση της δημοτικότητάς του, σε νέες και οξύτερες επιθέσεις των αντιμοναρχικών,

53. Ο Νόμος 4585/1930 ρύθμισε την εξόφληση των υπολοίπων χρεολυσίων του δανείου του 1824-1825.

54. ΑΡ 1864 (66), σ. 2-4.

55. Κατηγορηματικός σε αυτό το θέμα ο Σπηλιωτάκης (1874), *Η κρίσις*, σ. 35.

56. Prevelakis (1953), *British Policy Towards The Dynasty In Greece, 1862-1863*, σ. 18, υποσημειώσεις 1 και 3, επίσης σ. 45. Πρβλ. Dontas (1966).

57. FO Confidential Prints No 2151, Memo 22.6.1870, σ. 1-2· Prevelakis (1953), σ. 28-30, 45-46.

στην εξέγερση του 1862 και στην εκθρόνισή του – υπό τις ανήσυχες ευλογίες της Αλβιόνος.⁵⁸

Ας μη μας παρασύρει σε μεροληπτική κρίση ο κυνισμός των Δυνάμεων. Το κάθε κράτος υπηρετεί πρωτίστως το δικό του συμφέρον. Αν μια μεγάλη δύναμη πάψει να πολιτεύεται με τέτοιο τρόπο, θα πάψει σύντομα να είναι μεγάλη. Το ίδιο ίσχυε και για το ελληνικό κράτος: έπρεπε και μπορούσε να υπηρετήσει αποτελεσματικά το συμφέρον της χώρας. Προκειμένου να είναι αποτελεσματική, η ελληνική εξωτερική πολιτική δεν μπορούσε να στηρίζεται μόνο σε ηθικά επιχειρήματα. Όφειλε να επιδιώκει σύμπλευση ή και συμμαχία με εκείνες τις Δυνάμεις που είχαν παράλληλα συμφέροντα με την Ελλάδα και να τηρεί τους όρους της σχετικής συμφωνίας. Με αυτόν και πολλούς άλλους τρόπους, έπρεπε να καλλιεργεί με σταθερότητα την αμοιβαία εμπιστοσύνη που στερεώνει γερά τις συμμαχίες.

Δεν ήταν αυτή, δυστυχώς, η εξωτερική πολιτική των περισσότερων ελληνικών κυβερνήσεων, από καταβολής ελληνικού κράτους. Δεν την καθόριζε πάντοτε και σταθερά το συμφέρον της χώρας. Την καθόριζε, αντιθέτως, η άκρατη φιλοδοξία και η πατριδοκαπηλία των δημαγωγών. Το είδαμε ήδη να συμβαίνει και θα το δούμε συχνά στις υπόλοιπες σελίδες αυτού του βιβλίου.

Τα κίνητρα της δημαγωγίας ήταν τόσο διαφανή ώστε καμιά από τις Δυνάμεις δεν τα αγνοούσε, καμιά δεν εμπιστευόταν την Ελλάδα και όλες προέβλεπαν και προλάβαιναν ευκολότατα την παραμικρή κίνηση των κυβερνήσεών της. Η χώρα γινόταν έτσι εύκολο θύμα ξένων συμφερόντων. Για τον οποιονδήποτε δημαγωγό, ήταν εύκολο να ρίξει το φταίξιμο στους ξένους. Υπηρετώντας έτσι τη δίψα για την εξουσία, έβλαπτε και ενίοτε κατέστρεφε την χώρα του, παριστάνοντας τότε τον σωτήρα, τότε το θύμα.

---

58. Λιτή, γλαφυρή και αξιόπιστη είναι η περιγραφή των συνθηκών αυτών από τον Ν. Δραγούμη (1874), *Ιστορικοί αναμνήσεις*, τ. Β΄, σ. 171 κ.ε., ιδίως σ. 194. Για τις συγκυριακές εξελίξεις των σχέσεων με την Μεγάλη Βρετανία, κύρια πηγή του Δραγούμη είναι ο Σπ. Τρικούπης (όπως παρατηρεί και ο Ελ. Πρεβελάκης, σ. 32). Σχετικά με την αξιοπιστία των μαρτυριών αυτών και την γενικότερη επιρροή του Σπ. Τρικούπη, βλ. την εισαγωγή του Α. Αγγέλου στον Α΄ τόμο των *Αναμνήσεων*, σ. κζ΄-λ΄, μβ΄-μη΄, αλλά και τις εισαγωγές του ίδιου του Ν. Δραγούμη, σ. 7, 12, 13-14.

Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ (1864-1881)

Συνομιλία του Γεωργίου του Α΄ με τον γάλλο πρέσβη στην Αθήνα, όπως την μεταδίδει η πρεσβεία προς το Quai d'Orsay [Mae CP, Γηγε 89, 2.11.1864, Amelot à Drouyn de Lhuys, σε συνδυασμό με FO, Cabinet Papers, 2152]:

Ε! λοιπόν, για να μιλήσω ανοιχτά και να τα πω όλα· ναι, πουλήθηκα στην Αγγλία, και ήλθα εδώ με αντάλλαγμα την υπόσχεση του Λόρδου Ράσσελ ότι θα υποστήριζε την Δανία [στο Ζήτημα του Σλέσβιχ-Χόλσταϊν]. Και πώς με ανταμείβουν; με εγκαταλείπουν άνανδρα. Πρόκειται για ξεδιάντροπη πολιτική. [...] Στο κάτω-κάτω της γραφής, οι Αυτοκράτορες της Γαλλίας και της Ρωσίας δεν μου οφείλουν τίποτε, και όμως επιδεικνύουν εξαιρετικά καλή διάθεση. [...] Ο χειρότερος εχθρός μου είναι ο Λόρδος Ράσσελ. Θα στείλω αυτήν εδώ την επιστολή στην αδελφή μου [εννοεί την Βικτωρία της Αγγλίας] για να της πω ότι η κυβέρνησή της θα αδιαφορούσε για μένα ακόμη και αν κινδύνευε η ζωή μου. (Η δανή αδελφή του Γεωργίου ήταν σύζυγος του πρίγκιπα της Ουαλίας και διαδόχου του βρετανικού Θρόνου.)

Δ3.1 ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ, Η ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ ΚΑΙ Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α΄

Οι Έλληνες που πανηγύριζαν την ημέρα που ο Γεώργιος Α΄ κατέπλευσε στην Ελλάδα –και ήταν οι περισσότεροι, αν όχι όλοι– είχαν έναν απλό λόγο να χαίρονται· απλό, ίσως και λίγο απλοϊκό. Το νέο καθεστώς, κοινοβουλευτικό, δημοκρατικό και εστεμμένο, θα εμπέδωνε επιτέλους στην χώρα την σταθερότητα και την ασφάλεια. Έτσι πίστευαν, συνεπαρμένοι από τα δημοκρατικά οράματα και την πατριωτική έξαρση για την ένωση της Επτανήσου. Πολύ λίγοι μπορούσαν να φανταστούν πόσο σημαντικότερες θα ήταν οι αφανείς και μακροχρόνιες συνέπειες της μεταβολής αυτής.

Σε όλες τις μεταβολές πρωτοστάτησε η Μεγάλη Βρετανία: στην επιλογή της νέας δυναστείας, παρακάμπτοντας σοφά τον βρετανό πρίγκιπα Αλβέρτο και επιβάλλοντας τον δανό συγγενή της Βικτωρίας Γεώργιο· στην αντικατάσταση της μοναρχίας από ένα κοινοβουλευτικό καθεστώς παρόμοιο με το βρετανικό· και στην παραχώρηση της Επτανήσου, προίκα υπέρ της δυναστείας που θα συντελούσε στην νομιμοποίηση του νέου έλληνα βασιλιά έναντι των υπηκόων του – στο οικόσημο της νέας δυναστείας δεν τέθηκε τυχαία η φράση «Ισχύς μου η αγάπη του Λαού».

Η προίκα της δυναστείας δεν περιορίσθηκε στην Επτανήσο. Ο δανικός βασιλικός οίκος θεωρούσε ότι το ελληνικό Στέμμα δεν παρείχε αρκετή ασφάλεια στον κάτοχο

του. Γι' αυτό, είχε διαπραγματευθεί σκληρά τους όρους με τους οποίους ο γόνος της θα δεχόταν το Στέμμα· και, εντέλει, πέτυχε πολλά και χειροπιαστά ανταλλάγματα.⁵⁹

Οι τρεις Δυνάμεις παρεχώρησαν στον Γεώργιο, ως έκτακτη βασιλική χορηγία, ποσό 300.000 φράγκων (περίπου 330.000 δραχμών). Το ελληνικό Δημόσιο θα κατέβαλλε το ποσό αυτό και θα το αφαιρούσε από τα τοκοχρεολύσια που όφειλε στις Δυνάμεις έναντι του δανείου του 1832. Έτσι, το δάνειο που είχε συντελέσει στην καθάίρεση του Όθωνος του Αφελούς συντελούσε τώρα στην ενθρόνιση του Γεωργίου του Πονηρού. «*Βασιλοφάγον ἄμα καὶ βασιλοποιόν*» χαρακτηρίσε προσφύεστατα το δάνειο αυτό ο δικαστικός, υφηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και λόγιος της εποχής Αριστείδης Οικονόμου.⁶⁰ Αλλά και η Ελλάδα προικοδότησε γενναιόδωρα την νέα δυναστεία της. Η συμφωνία με τις Δυνάμεις προέβλεπε διόλου ευκαταφρόνητη βασιλική χορηγία: 1.125.000 δραχμές. Το ποσό ισοδυναμούσε με το 5% περίπου των φορολογικών εσόδων του ελληνικού κράτους και αντιστοιχούσε με το εισόδημα 100 μεγαλοαστικών βρετανικών οικογενειών της εποχής, ή 300 περίπου ελλήνων εφετών, ή 1.000 περίπου ειδικευμένων εργατών. Με το ποσό αυτό 150 άνθρωποι θα μπορούσαν να ζουν στο καλύτερο ξενοδοχείο της Αθήνας, δαπανώντας όσα ξόδευε γι' αυτό το είδος διαβίωσης ο Ανδρέας Συγγρός. Αυτά από την πλευρά της κατανάλωσης. Αν δει κανείς το θέμα από την πλευρά της αποταμίευσης και της επένδυσης, διαπιστώνει ότι ο Γεώργιος θα μπορούσε, από το περίσσειμά του, να επενδύει κάθε χρόνο σε μερικές δεκάδες στρέμματα στον άμεσο περίγυρο της Αθήνας (που ήταν, τότε, τα περιβόλια των Αμπελοκήπων και των Πατησίων)· ή, αν προτιμούσε την θάλασσα και τις ναυτιλιακές επενδύσεις, σε μια χωρητικότητα 1.000 περίπου τόνων κάθε χρόνο.⁶¹

Ας επανέλθουμε, όμως, στις βρετανικές πρωτοβουλίες. Όλες προδιέγραφαν μια πολιτική που θα ήταν στο εξής συγκαταβατικά και μετρημένα ευνοϊκή για την Ελλάδα – εφόσον, εννοείται, οι ελληνικές επιδιώξεις θα εξυπηρετούσαν ή δεν θα έθιγαν τα στρατηγικά συμφέροντα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Η εκκρεμότητα του δανείου θα συνεχισθεί, βεβαίως, επί μια δεκαπενταετία, καθώς και η χρήση του ως μέσου πίεσης. Ωστόσο, κατά την περίοδο της δεύτερης δυναστείας παρατηρείται μια σημαντική διαφορά. Ενώ η στρατηγική διατηρείται, η τακτική παραλλάζει: οι επεμβάσεις είναι ηπιότερες, και για όλες προβάλλεται ένα πρόσχημα. Η αλλαγή τακτικής οφείλεται σε πολλά αίτια: τα περισσότερα και σημαντικότερα σχετίζονται με τις μεταβολές στον παγκόσμιο χάρτη, στις διεθνείς πολιτικές συνθήκες και στο Ανατολικό Ζήτημα.

59. Ο Γεώργιος, ως δευτερότοκος γιος του διαδόχου του δανικού Στέμματος, είχε ελάχιστες πιθανότητες να αναδειχθεί ποτέ βασιλιάς της Δανίας.

60. CP, Grèce 90, 7.1.1866, Gobineau a Drouyn de Lhuys. Για τον Αριστείδη Οικονόμου, βλ. Psalidopoulos (1996).

61. Απολογισμοί του Ελληνικού Κράτους, 1864-1879, για τα ποσά που αφορούν στην συνολική χορηγία και τους φόρους. Μέλλον 9.3.1874: στοιχεία για την αξία των πλοίων. Συγγρός (1908), τ. Γ', σ. 24: στοιχεία για την αξία της γης στην Αθήνα, πρβλ. *Οικονομική Επιθεώρησης* 10 (1882-1883), σ. 312 κ.ε., 381 κ.ε. Επίσης Συγγρός (1908), για το κόστος διαμονής στα ξενοδοχεία της Αθήνας: τ. Β', σ. 135-136). Διασταυρώνω τα αστικά και εργατικά εισοδήματα και με τα στοιχεία για τους μισθούς των τραπεζικών υπαλλήλων: Πιζάνιας (1985).

Πράγματι, οι συνθήκες μεταβάλλονται, τόσο στο ελληνικό βασίλειο όσο και στον διεθνή του περίγυρο. Το Ανατολικό Ζήτημα είναι πάντοτε το κεντρικό σημείο στην σχέση των Δυνάμεων με την Ελλάδα. Ο βασιλιάς θα μπορεί να επιτηρεί και ως έναν βαθμό να ελέγχει τις αλυτρωτικές βλέψεις των ελληνικών πολιτικών κομμάτων, όσο και αν τις υποθάλλουν τώρα οι ψηφοσυλλεκτικές ανάγκες του νεότευκτου κοινοβουλευτισμού.

Ο ευέλκτος Γεώργιος, όμως, δεν έχει καμιά σχέση με τον στενοκέφαλο Όθωνα. Επιπλέον, στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του, έχει πολλές δυνατότητες ελιγμών έναντι των Δυνάμεων, αλλά και των πολιτικών κομμάτων. Διότι στην σχέση του με τα κόμματα έχει ένα σοβαρό πλεονέκτημα σε σύγκριση με τον προκάτοχό του. Δεν βάλεται από τις Δυνάμεις όπως βαλλόταν κατά καιρούς ο Όθων· ούτε είναι απλώς ένας αποδεκτός βασιλιάς· είναι ο προστατευόμενός τους και, κυρίως, ο εκλεκτός της Μεγάλης Βρετανίας.⁶² Τα εξωτερικά αυτά ερείσματα του Θρόνου αντισταθμίζουν έτσι την αύξηση της ισχύος των κομμάτων και εν μέρει εξουδετερώνουν τις συνέπειες που θα έχει η επιβολή του κοινοβουλευτισμού στην εξωτερική πολιτική της χώρας.

Οστόσο, ο ελληνικός Θρόνος δεν στηρίζεται μόνο στις Δυνάμεις. Έχει και εσωτερικά ερείσματα. Το ένα από αυτά είναι βεβαίως το Σύνταγμα, που δίνει στον θεσμό της βασιλείας την πραγματική αλλά και την συμβολική του δύναμη. Δεύτερο έρεισμα είναι η κοινή γνώμη, που συγκινείται από τον συμβολισμό αυτόν και την ιδεολογία της εθνικής ενότητας· η κοινή γνώμη, αλλά και η κοινωνική της βάση, ιδίως οι μικροκαλλιεργητές της Πελοποννήσου, αυτοί που προσφέρουν στο Στέμμα την λαϊκή του βάση από καταβολής ελληνικού βασιλείου. Το τρίτο έρεισμα είναι τα τμήματα των πολιτικών αρχηγείων που τηρούν φιλομοναρχική στάση είτε από παράδοση είτε από τις περιστάσεις. Τέλος, σημαντικό έρεισμα είναι και η υποστήριξη των ισχυρών και συντηρητικών στρωμάτων των ανωτέρων τάξεων, όσων ταυτίζουν τα μακρόχρονα σχέδια και συμφέροντά τους με το εστεμμένο κέντρο της πολιτικής ζωής.

Τα ερείσματα αυτά του Θρόνου ενισχύουν τον Γεώργιο στην σχέση του με τον ξένο παράγοντα. Ο Γεώργιος διαθέτει σημαντική διαπραγματευτική δύναμη έναντι των Δυνάμεων, ακόμη και έναντι της Μεγάλης Βρετανίας. Με την ενθρόνισή του, η πρωτοκαθεδρία των Βρετανών στην Ελλάδα μπορεί να έχει πλέον επιβληθεί,⁶³ αυτό όμως δεν αποκλείει την δυνατότητα του βασιλιά να διαπραγματευθεί και να αποσπάσει ανταλλάγματα πάσης φύσεως, έστω και μικρά. Η δυνατότητά του αυτή φαίνεται καθαρά στις προσπάθειες που καταβάλλουν συνεχώς οι δύο μεγάλοι αντίπαλοι, η μεν Μεγάλη Βρετανία για να διατηρήσει την επιρροή της επάνω του, η δε Ρωσία για να την αυξήσει. Ανταλλάγματα, έστω και μικρά: οι στόχοι του Γεωργίου θα είναι, παρεμπιπτόντως μονάχα, η πρόοδος και η ευημερία της νέας του πατρίδας· κυρίως, όμως, θα είναι το προσωπικό του όφελος και η σταθερότητα της δυναστείας του. Αυτό είναι ανθρώπινο· και, ειδικώς στην περίπτωση του, είναι και αναμενόμενο. Όλα συντείνουν σε αυτές τις προτεραιότητές του: η ξενική προέλευση, το βασιλικό αίμα, η μοναρχική ιδεολογία· και, περισσότερο

62. Prevelakis (1953), σ. 3-18.

63. Mae MD, Turquie 116, Note sur les Affaires de l'Orient, Janvier 1863.

ίσως από όλα, ο χαρακτήρας του ανθρώπου, το πείσμα, η πονηρία και η απληστία για κάθε ατομικό απόκτημα, είτε αυτό μεταφράζεται σε εξουσία είτε σε χρήμα.

Ο νεαρός βασιλιάς θα χρησιμοποιήσει, λοιπόν, όλες τις δυνατότητές του στην προσπάθεια να στερεώσει και να αυξήσει την ισχύ του Στέμματός του· και αυτό προϋποθέτει, τουλάχιστον ώπου να εδραιωθεί η νέα δυναστεία, ότι το σχήμα της Προστασίας θα παραμείνει τριπολικό· και ότι, στο σχήμα αυτό, η ισχύς της Μεγάλης Βρετανίας θα παραμείνει σε ανεκτά όρια.

Γι' αυτούς τους λόγους, τις διαπραγματεύσεις του, άμεσες ή έμμεσες, τις διεξάγει κυρίως με την Μεγάλη Βρετανία, με στόχο να εξασφαλίσει την υποστήριξή της στην σχέση του με τις πολιτικές δυνάμεις της χώρας, ιδίως με τους αντιμοναρχικούς πολιτικούς. Ήδη από τις πρώτες στιγμές της βασιλείας του, στα τέλη του 1864, σε συνομιλία του με γάλλο διπλωμάτη, ο δανός βασιλιάς των Ελλήνων καταφέρεται δριμύτατα εναντίον των Βρετανών, που δεν τον υποστήριξαν στις πρώτες συγκρούσεις του με τα αντιμοναρχικά στοιχεία στην Ελλάδα· και ο γάλλος πρέσβης καταγράφει τα λόγια του σε έκθεσή του προς το Παρίσι:

Ε! λοιπόν, για να μιλήσω ανοιχτά και να τα πω όλα· ναι, πουλήθηκα στην Αγγλία, και ήλθα εδώ με αντάλλαγμα την υπόσχεση του Λόρδου Ράσσελ ότι θα υποστήριζε την Δανία [στο Ζήτημα του Σλέσβιχ-Χόλσταϊν]. Και πώς με ανταμείβουν; με εγκαταλείπουν άνανδρα. Μα την αλήθεια, πρόκειται για ξεδιάντροπη πολιτική. [...] Στο κάτω-κάτω της γραφής, οι Αυτοκράτορες της Γαλλίας και της Ρωσίας δεν μου οφείλουν τίποτε, και όμως επιδεικνύουν εξαιρετικά καλή διάθεση. [...] Ο χειρότερος εχθρός μου είναι ο Λόρδος Ράσσελ. Θα στείλω αυτήν εδώ την επιστολή στην αδελφή μου [εννοεί την σύζυγο του διαδόχου του αγγλικού Θρόνου] για να της δείξω ότι [η κυβέρνησή της] θα αδιαφορούσε για μένα ακόμη και αν κινδύνευε η ζωή μου.⁶⁴

Πόσο πιστά μεταδίδει, άραγε, την βασιλική οργή ο γάλλος απεσταλμένος και πόσο υπερβάλλει; Αυτό είναι άγνωστο. Αλλά η απαιτητικότητα του Γεωργίου είναι ολοφάνερη. Άλλωστε, την γαλλική μαρτυρία την επιβεβαιώνει και βρετανική πηγή. Μόλις τρεις μήνες αργότερα, η βασίλισσα Βικτωρία, σε ιδιωτική στιχομυθία, θα εκφράσει την βαθιά της ανησυχία που «ο Έλλην Βασιλεύς δεν έχει στρατό στον οποίο να μπορεί να στηριχθεί». Και η στιχομυθία αυτή φθάνει στο γραφείο του βρετανού πρωθυπουργού, συζητείται στο Υπουργικό Συμβούλιο και καταχωρίζεται στα πρακτικά του, στα «Cabinet Papers». ⁶⁵ Ισχυρή ένδειξη ότι ο «Έλλην Βασιλεύς» είχε πράγματι στείλει επιστολή στο Λονδίνο για να εκφράσει τα παράπονά του.

Το διπλωματικό παίγνιο του Γεωργίου θα συνεχιστεί σε όλα τα χρόνια της βασιλείας του, κυρίως στα πρώτα· και οι συνεχείς ερωτοτροπίες του πότε με την μία Δύναμη, πότε με την άλλη, θα κορυφωθούν συμβολικά με τον γάμο του με την ρωσίδα πριγκίπισσα Όλγα.

64. Mae CP, Grèce 89, 2.11.1864, Amelot à Drouyn de Lhuys. Πρβλ. τον χαρακτηριστικό τίτλο του Φιλάρετου (ανατύπωση 1973): *Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι*.

65. Russell Papers 15D, 5.3.1865, Grey to Russell.

Στην ουσία, βεβαίως, το παιχνίδι παίζεται και με άλλους στόχους, οι παίκτες έχουν άλλες στρατηγικές προτεραιότητες. Για τους Βρετανούς, κύριος στρατηγικός σκοπός παραμένει πάντοτε η ανάγκη να διατηρήσουν την πρωτοκαθεδρία στο τριμερές σχήμα της Προστασίας, με απώτερο σκοπό την διασφάλιση του Ανατολικού Ζητήματος. Για τον Γεώργιο, ο βασικός στρατηγικός στόχος είναι η μακροήμερευση της βασιλείας: αν την εξασφαλίσει, θα του είναι σχεδόν αδιάφορη η πρωτοκαθεδρία της μιας ή της άλλης Δύναμης. Το αμφίρροπο παίγνίό του με τις Δυνάμεις δεν είναι παρά ένα σύνολο τακτικών ελιγμών: δεν αποκλείει διόλου την τελική υποταγή του σε εκείνη την Μεγάλη Δύναμη που θα τον εξασφαλίσει οριστικά και μακροχρονίως.

Η εξέλιξη των πραγμάτων θα τον δικαιώσει. Τελικά, στην σχέση του με την Μεγάλη Βρετανία, ο Γεώργιος θα διατηρήσει μικρότερο βαθμό ανεξαρτησίας από αυτόν που κατά καιρούς πετύχαινε ο Όθων. Ενώ όμως ο Όθων πλήρωσε με το στέμμα του αυτά τα διαλείμματα ανεξαρτησίας, ο Γεώργιος βασιλεύει κοντά μισόν αιώνα – μία από τις μακροβιότερες βασιλείες της ευρωπαϊκής ιστορίας. Η μακροήμερευση αυτή θα στηριχθεί στην εύνοια των Βρετανών. Βαθμιαία και διακριτικά, αλλά σταθερά και με προοπτικές μακρόχρονες, η βρετανική πρωτοκαθεδρία στην Ελλάδα εδραιώνεται πλήρως μεταξύ 1862 και 1878· και από τότε, θα δίνει τον τόνο της στην ελληνική ιστορία επί έναν σχεδόν αιώνα: έως την διακήρυξη του Δόγματος Τρούμαν, το 1947.

Οι προσπάθειες του Γεωργίου για περισσότερη ανεξαρτησία συντελούν απλώς στις βραχυχρόνιες διακυμάνσεις της συγκυρίας. Μακροχρονίως, όμως, οι προσπάθειές του έχουν άλλα αποτελέσματα. Αφενός, θα μετριάσουν το βάρος και τον κυνισμό των βρετανικών επεμβάσεων· θα συντελούν έτσι και αυτές στην αλλαγή της τακτικής των Βρετανών, στην εγκατάλειψη της πολιτικής της κανονιοφόρου. Αφετέρου, θα πείθουν τους Βρετανούς να χρησιμοποιούν λιγότερο την επιλήψιμη σχέση τους με τον Γεώργιο και περισσότερο το προσχηματικό όπλο των δανειών· κι έτσι θα τους διευκολύνουν ν' αποκτήσουν στην Ελλάδα ακόμη μεγαλύτερη επιρροή από τις άλλες Δυνάμεις.

Την εξέλιξη αυτήν ευνοούν και οι συγκυριακές εξελίξεις. Μετά την καταστολή της Κρητικής Επανάστασης και την Συνδιάσκεψη των Παρισίων του 1868,⁶⁶ ο ελληνικός αλυτρωτισμός εισέρχεται σε φάση ιδεολογικής κάμψης και πραγματικής αδυναμίας.⁶⁷ Στην διεθνή πολιτική, οι συσχετισμοί μεταβάλλονται. Στην Κρητική Επανάσταση του 1866 η γαλλορωσική σύμπλευση υπέρ της Κρήτης δεν διαρκεί ούτε πείθει την Μεγάλη Βρετανία ν' αναθεωρήσει την στάση της.⁶⁸ Η Ρωσία εξάλλου καλλιεργεί όλο και περισσότερο την υποστήριξή της προς τους σλαβικούς πληθυσμούς

66. Papiers Gabriac 4.2.1875, Gabriac à Decazes: επιγραμματικός συσχετισμός του μεγάλου γεγονότος, που ήταν το κλείσιμο του Κρητικού, με το ανεκδοτικό στοιχείο μιας παρασημοφορίας.

67. ΥΕ 8 (4), 9.12.1869, Ζυγομαλάς προς Δηλιγιάννην.

68. Mae CP, Russie 237, 24.12.1866, Moustier à Talleyrand: ενδιαφέρον έγγραφο, που συνοψίζει εύστοχα τις γαλλορωσικές σχέσεις στο Κρητικό Ζήτημα στην πρώτη του φάση. Μεταγενέστερα ενδιαφέροντα έγγραφα για τις γαλλορωσικές σχέσεις: Mae CP, Russie 239, 30.8.1867, de la Valette à Talleyrand· και 21.9.1867, Gortchakov à Budberg.

των Βαλκανίων, ψυχραίνοντας έτσι οριστικά την σχέση της με τους Έλληνες.⁶⁹ Το σχίσμα της Βουλγαρικής Εκκλησίας, το 1870, σηματοδοτεί την μεταστροφή της Ρωσίας και την καθιστά στο εξής σταθερό στοιχείο των ελληνορωσικών σχέσεων μέχρι τον 21ο αιώνα. Η Γαλλία, από την πλευρά της, δεν αντιστέκεται στην πρωτοκαθεδρία των Βρετανών. Ήδη από τον Κριμαϊκό Πόλεμο, οι μεταξύ τους σχέσεις είναι άριστες· και φθάνουν στην ακμή τους μεταξύ 1860 και 1868, με τις φιλελεύθερες οικονομικές συμφωνίες που συνομολογούν οι δύο Δυνάμεις.⁷⁰ Πολύ σύντομα, θα δει τον γερμανικό στρατό να παρελαύνει νικητής στα Ηλύσια Πεδία και θα υποστεί τους κλυδωνισμούς της Κομμούνας των Παρισίων. Και όταν ορθοποδήσει, θα μεταθέσει τις προτεραιότητές της από την Μεσόγειο προς την Αφρική και την Ασία.

Υπό αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, το ελληνικό βασίλειο εντάσσεται οριστικά στην βρετανική «σφαίρα επιρροής».

Δ3.2 Ο ΓΛΑΔΣΤΩΝ, Η ΔΙΔΙΠΟΥΤΗ ΚΑΙ Ο «ΜΟΧΛΟΣ ΤΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ»

Η επικράτηση της βρετανικής επιρροής στην Ελλάδα είναι βαθμιαία διαδικασία. Κορυφώνεται με την ανάρρηση του Γλάδστωνος και των Φιλελευθέρων στην εξουσία, το 1868· και συμπίπτει με ιδεολογικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις στην Αγγλία και στην Ευρώπη.

Στην Ευρώπη πνέουν ξανά άνεμοι φιλελευθερισμού. Στην Γαλλία, μετά την νίκη της αντιπολίτευσης το 1869, ο Ναπολέων Γ΄ της αναθέτει την κυβέρνηση και υιοθετεί το σύνθημα της «Φιλελεύθερης Αυτοκρατορίας». Αλλά και οι αριστερές ιδέες έχουν φουντώσει: το 1864 συγκαλείται η Α΄ Διεθνής· και από τον γαλλογερμανικό πόλεμο θα αναδυθεί, βραχύβια αλλά καταλυτική, η Κομμούνα των Παρισίων. Στην Μεγάλη Βρετανία, οι κατώτερες τάξεις αποκτούν μεγαλύτερη δύναμη με την παραχώρηση ψήφου σε αγρότες, μικροαστούς και εργάτες, το 1867. Έναν χρόνο αργότερα, το 1868, ιδρύεται η Συνομοσπονδία των Εργατικών Σωματείων, η TUC.

Παρ' όλα αυτά, η οικονομική ακμή καθησυχάζει τις ανώτερες τάξεις, ενισχύοντας τον φιλελευθερισμό τους. Ελευθεριότερα ρεύματα ακολουθεί λοιπόν και η εξωτερική πολιτική της Αγγλίας. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες και σε αυτήν την ιδεολογική ατμόσφαιρα, η νέα κυβέρνηση των Φιλελευθέρων που προκύπτει από τις εκλογές του 1868 καλείται να καθορίσει την αυτοκρατορική εξωτερική πολιτική. Ένα τμήμα της αφορά στο Ανατολικό Ζήτημα· και μια πτυχή του Ζητήματος είναι η Ελλάδα.

69. YE 18.3 8543/25.7.1872 Elliot to Hammond. Stuart Papers, Stuart to Granville: 1.4.1872. Granville Papers, Stuart to Granville: 24.2, 7.3 και 20.4.1872. FO 32.427 Stuart to Granville: 87/29.5, 88/29.5.1872, καθώς και Barrington to Granville: 6.7.1872, 35/21.8.1872. *Παλιγγενεσία* 20.1, 28.1 και 17.2.1872. Οι μαρτυρίες αυτές έχουν σχέση κυρίως με τις συγκυριακές εξελίξεις στο Βουλγαρικό Ζήτημα κατά το πρώτο εξάμηνο του 1872.

70. Το Cobden-Chevalier Treaty, 1860, είναι το μεγάλο ορόσημο. Έπεται συνέχεια, που συμπίπτει με την γενική τάση εμπορικών συμφωνιών της δεκαετίας του 1860. Landes (1976)· επίσης: 1966, σ. 428 κ.ε.· Fohlen (1979/1973), vol. 4.1, σ. 20-22· Supple (1979/1973), vol. 3, σ. 333.

Ελευθερία, αλλά και επιβίωση του ισχυροτέρου· προσχηματική ηπιότητα, αλλά και αυστηρό καπιταλιστικό ήθος: αντιφάσεις εγγενείς της φιλελεύθερης ιδεολογίας, αντιφάσεις που εκφράζονται και στην κορυφή της νέας κυβέρνησης, στην ίδια την προσωπικότητα του πρωθυπουργού. Την ηγεσία της αυτοκρατορίας έχει αναλάβει ο Γλάδστων: υπόδειγμα βικτωριανού άνδρα με τις αρχές, τις ενοχές και τις νευρώσεις του· γενναιόφρων στην πολιτική και μανιακός στις οικονομίες· μεγαλόπνοος και ρεαλιστής· ιδιοφυής και καλλιεργημένος· με υπερβολική ίσως φήμη κλασικού φιλολόγου και φιλέλληνα.

Μοιραία, η πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας απέναντι στο βαλκανικό κρατίδιο διαμορφώνεται, έστω και κατά ένα μέρος της, υπό την επιρροή της προσωπικής σχέσης του μεγάλου πολιτικού με την Ελλάδα. Την σχέση αυτή σφραγίζουν δύο παράγοντες. Ο ένας, γενικότερος, είναι τα σημαντικά εκείνα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του που σχετίζονται με την ηθική· ο άλλος, ειδικότερος, είναι ο φιλελληνισμός του – ο πραγματικός και ο φημολογούμενος.

Η προσέγγιση της προσωπικότητας του μεγάλου πολιτικού είναι θέμα ευρύτατο. Πάντως, από τον τεράστιο όγκο γραπτού υλικού που άφησε πίσω του ο Γλάδστων, και κυρίως από τον ψυχογραφικό πλούτο που προσφέρουν τα εξαντλητικά του ημερολόγια, οι δυνατότητες ερμηνευτικών υποθέσεων είναι απεριόριστες.

Στις πηγές αυτές φαίνονται πολύ καθαρά, και έχουν ήδη εντοπιστεί και έχουν περιγραφεί στις πολλές βιογραφίες του μεγάλου ανδρός, τα κυριότερα στοιχεία της προσωπικότητάς του: οι σχέσεις με τους γονείς του· το δέος του και η νοσηρή του περιέργεια για τον θάνατο· η βαθύτατη σχέση του με την θρησκεία· η εντονότατη αίσθηση της αμαρτίας και της ενοχής που τον διακατείχε· η ιδεοληψία του για τον χρόνο και το χρήμα (και για το σημείο συνάντησης χρόνου και χρήματος που είναι, από μian άποψη, ο καπιταλισμός)· η σχέση του με τις γυναίκες· οι προσπάθειές του να σώσει τις πόρνες του Λονδίνου και η παρόμοια ενασχόλησή του με τις «εταίρες» της Επτανήσου· και, φυσικά, η πίστη του στην ιερή αποστολή που η Θεία Πρόνοια του είχε αναθέσει στον κόσμο τούτο και που εκείνος όφειλε, φυσικά, να επιτελέσει.

Αυτά τα έντονα, ιδεοληπτικά στοιχεία της ισχυρής του προσωπικότητας φαίνεται ότι συμπορεύονταν με μια ισχυρή νεύρωση. Μία από τις πλευρές της τον είχε καταστήσει κέρβερο του δημοσίου χρήματος· μια άλλη τον πίεζε να μετρά τον χρόνο του με μανιακή φιλαργυρία και να τον αφιερώνει σε μαραθώνιους εξαντλητικής εργασίας· η πιο ακραία, ήταν η έμμονη ιδέα του να σώσει από την αμαρτία τους αλήτες και, κυρίως, τις πόρνες του Λονδίνου. Η συμμετοχή του σε θρησκευτική οργάνωση του επέτρεπε νυκτερινές εξόδους, αφιερωμένες στον θεάρεστο αυτόν σκοπό. Νυκτερινές ήταν και οι «αμαρτωλές» του φαντασιώσεις, που γεννούσαν μέσα του ένα μόνιμο αίσθημα ενοχής, που τον ωθούσαν στην αυτοπεριφρόνηση, στις αυτοτιμωρίες που περιέγραφε με συντριβή στα ημερολόγια του, ακόμη και στις τακτικές αυτομαστιγώσεις στις οποίες τον ενθάρρυνε η παράδοση του μεσαιωνικού χριστιανισμού. Στα μέσα της ζωής του, οι φαντασιώσεις άρχισαν, φαίνεται, να διαπλέκονται επικίνδυνα με την πραγματικότητα, η σωτηρία των ψυχών με τις συναισθηματικές σχέσεις – και με την ερωτική επιθυμία, έστω απραγματοποίητη.⁷¹

Την φήμη του φιλέλληνα ο Γλάδστων την όφειλε σε πολλούς λόγους. Υπήρχε πρώτα η αντίθεσή του προς τον «φιλότουρκο» Ντισραέλι, η οποία ενίσχυσε την δική του «φιλελληνική» εικόνα. Έπειτα υπήρχε η αντίληψη, διάχυτη στην ελληνική κοινή γνώμη, ότι ο Γλάδστων πίστευε στην αναγκαιότητα μιας νέας δύναμης που θα διαδεχόταν την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Ανατολή. Και το όνομά του είχε συνδεθεί με την παραχώρηση της Επτανήσου στην Ελλάδα. Υπήρχαν, τέλος, η αγάπη του για την αρχαία Ελλάδα, το ενδιαφέρον του για την αρχαία ελληνική φιλολογία και η ενασχόλησή του με τον Όμηρο.

Από αυτούς τους υποθετικούς λόγους φιλελληνισμού, όλοι είχαν μια δόση μύθου ή, τουλάχιστον, αμφισημίας. Η έχθρα του για τον μεγάλο του αντίπαλο, τον Ντισραέλι, είχε ρίζες προσωπικές, ιδεολογικές και πολιτικές, ρίζες πολύ βαθύτερες και πολυπλοκότερες από την αντίθεσή τους για το Ανατολικό Ζήτημα. Η ανασύσταση του μεγάλου ελληνικού κράτους με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη δεν ήταν παρά ένα όραμα το οποίο ο Γλάδστων περιέγραψε σε πρώιμο και ανώνυμο δημοσίευμα χωρίς ποτέ να το ακολουθήσει στην πολιτική του σταδιοδρομία. Την παραχώρηση των Ιονίων Νήσων ο Γλάδστων την είχε αρχικά αποκλείσει, όταν είχε διοριστεί Διοικητής της Επτανήσου, το 1859. Μετέβαλε άποψη όταν άρχισαν οι διαπραγματεύσεις για την νέα ελληνική δυναστεία· και το 1862 εισηγήθηκε να παραχωρηθούν τα νησιά στην Ελλάδα. Στην εισήγηση αυτή, όμως, δεν τον οδήγησε ο φιλελληνισμός, αλλά ο μανιακός σεβασμός του για το δημόσιο χρήμα· ήταν πεπεισμένος ότι η μικρή επτανησιακή αποικία παραήταν δαπανηρή για το δημόσιο ταμείο της Βρετανικής Αυτοκρατορίας – πεποίθηση ορθότατη. Άλλωστε, δεν έλαβε μέρος στις σχετικές διαπραγματεύσεις· και, όπως ο ίδιος τόνισε σε μια από τις επιστολές του εκείνης της εποχής, δεν του αναλογούσε «ούτε ένα μόριο επιδοκμασίας» για την απόφαση να παραχωρηθούν τα νησιά στην Ελλάδα.⁷²

-
71. Οι βιογράφοι του Γλάδστωνος έχουν προχωρήσει αρκετά στην αποκρυπτογράφηση της προσωπικής του ζωής. Έτσι, έχουν γίνει γνωστές πολλές πτυχές της πολύπλοκης προσωπικότητας του μεγάλου πολιτικού, ακόμη και οι πιο ενδόμυχες, όπως η σχέση του με το γυναικείο φύλο. Για την προσωπικότητα του Γλάδστωνος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι πληροφορίες και τα σχόλια του Shannon (1982), σ. xii, 13, 212-213, 234-237, 258. Για τις σχέσεις του με τους γονείς του: σ. 15, 16, 61. Σχετικά με την ιδέα του θανάτου: σ. 62. Γύρω από τις ιδέες του για το χρήμα: σ. 198, 260, 266· για τον χρόνο: σ. xii, 13, 15, 171· και για τον κοινό τόπο χρήματος και χρόνου που είναι, από μίαν άποψη, ο καπιταλισμός: σ. 47, 198, 231-232. Σχετικά με την αίσθηση της αμαρτίας και την ενοχή στην ζωή του: σ. 13-16, 211-213, 231, 258, 265. Η γνώμη του Γλάδστωνος για τις γυναίκες: σ. 62· προσπάθειές του να σώσει τις πόρνες του Λονδίνου: σ. 104, 171-172, 208-209, 221-222, 273-275· και η ενασχόλησή του με τις «εταίρες» της Επτανήσου: σ. 372.
72. Gladstone Papers 44533, 77: η δήλωση του Γλάδστωνος για τον ασήμαντο ρόλο του στην Ένωση, σε επιστολή του προς τον Ranizzi. Μια πολύ καλή και πλήρης βιογραφία του Γλάδστωνος είναι του Shannon, *Gladstone*, 1982 (βιβλιοκριτικό άρθρο για το έργο αυτό: John Vincent, «Gladstone: Still a Dark Horse», *The Times* 7. 11. 1982). Σημαντική πηγή είναι και τα ημερολόγια του, επιμέλεια Foot & Matthew, *The Gladstone Diaries*, τ. i-vi, και επιμέλεια Matthew, *The Gladstone Diaries, with Cabinet Minutes and Ministerial Correspondence*, τ. vii (1869-1871), viii (1871-1874). Καλές είναι και οι βιογραφίες των John Morley, *William Ewart Gladstone*, 3 τ., London 1903, και Philip Magnus, *Gladstone: A Biography*, London 1954. Λιγότερο χρήσιμο το βιβλίο του Edgar Feuchtwanger, *Gladstone*, Allen Lane, London 1975. Τέλος, σημαντική πηγή ακόμη και για την ελληνική ιστορία είναι το τεράστιο αρχείο του βρετανού πολιτικού στο Βρετανικό Μουσείο. Για την έμμομη ιδέα του Γλάδστωνος γύρω από το θέμα των οικονομικών στις δημόσιες δαπάνες, βλ. στην ελληνική γλώσσα το ενδιαφέρον και λησμονημένο έργο του Α. Μ. Ανδρεάδη, *Ο Γλάδστων οικονομολόγος*, Αθήνα 1910.

Αλλά και η αρχαιογνωσία, το στοιχείο που θεωρήθηκε η σημαντικότερη ένδειξη του φιλελληνισμού του, δεν είχε τελικά την σημασία που της αποδόθηκε. Ακόμη και η ποιότητα της ομηρικής παιδείας του Γλάδστωνος ήταν αμφισβητήσιμη. Από τους πρώτους που την αμφισβήτησαν, και ασφαλώς ο καυσικότερος, ήταν ο Μαρξ· όπως έγραψε κάποτε στον Ένγκελς, υπερβαίνοντας τον εαυτό του σε σαρκασμό:

*Είδες στους Times την βιβλιοκριτική για το βιβλίο του Γλάδστωνος περί Ομήρου; Πρόκειται για τυπικό δείγμα της ανικανότητας των Άγγλων να επιτύχουν το παραμικρό στον τομέα της κλασικής παιδείας.*⁷³

Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι η αγάπη του Γλάδστωνος για την Ελλάδα ήταν ανύπαρκτη· απλώς αναδεικνύει την ιδιοτυπία της. Η αγάπη του για την αρχαία Ελλάδα δεν αγκάλιαζε αναγκαστικά και την νεότερη με την ίδια θερμή· απλώς την περιέβαλλε με μια ρομαντική εξιδανίκευση. Η εξιδανίκευση, όμως, περιείχε και την αντίφασή της: την αντίδραση, την λύπη, ενίοτε και την οργή εναντίον αυτής της σύγχρονης παρωδίας του μεγάλου προτύπου, εναντίον της άθλιας Λιλιπούτης που ήταν η σύγχρονη Ελλάδα σε σύγκριση με το αρχαίο είδωλο, με ό,τι «όφειλε» να είναι η σύγχρονη Ελλάδα και με ό,τι ήταν «ανίκανη» να φθάσει – κατά την αντίληψη του Γλάδστωνος και των απογοητευμένων ευρωπαίων αρχαιολατρών της εποχής.

Το 1869, ο Γλάδστων χαράζει την πολιτική της κυβέρνησής του στο Ανατολικό Ζήτημα. Στις παρυφές του Ζητήματος, εκκρεμεί και το αιώνιο μικροπρόβλημα του ελληνικού δανείου. Έχει ήδη λήξει η πενταετής ανανέωση που είχε παραχωρηθεί το 1864 με την ενθρόνιση του Γεωργίου Α΄. Η ελληνική κυβέρνηση ζητεί ανανέωση για πέντε ακόμη χρόνια. Στο Λονδίνο, η ανανέωση συνδέεται με την γενικότερη αναθεώρηση της βρετανικής πολιτικής στην Ελλάδα.

Η αναθεώρηση αυτή αποτυπώνεται σε μια σειρά εγγράφων τα οποία το Foreign Office ανταλλάσσει με τον πρωθυπουργό και με την πρεσβεία των Αθηνών. Η διαδικασία αυτή ολοκληρώνεται 19 μήνες αργότερα, τον Μάιο του 1871, και συνοψίζει παραστατικά τις μέχρι τότε σταθερές της βρετανικής πολιτικής. Επιπλέον, όμως, είναι και μια κωδικοποίηση νέων και βασικών κανόνων της βρετανικής πολιτικής στην Ελλάδα. Ορίζει, έτσι, την συμπεριφορά που οι βρετανικές κυβερνήσεις θα τηρήσουν στην Ελλάδα, και τούτο για πολλές δεκαετίες – έως την έλευση του Βενιζέλου για το Ανατολικό Ζήτημα, έως το 1947 για τις σχέσεις τους με το Στέμμα και με τις πολιτικές δυνάμεις.

Για να κατανοήσουμε τα έγγραφα αυτά, είναι απαραίτητο να κατανοήσουμε και την διαδικασία με την οποία παίρνουν την τελική τους μορφή. Η διαδικασία ξεκινά με ένα κλασικό υπηρεσιακό έγγραφο. Τον Σεπτέμβριο του 1869, ο Χάμμοντ (Hammond), υφυπουργός των Εξωτερικών, στέλνει στον πρωθυπουργό του ένα

73. Shannon (1982): για την ομηρική παιδεία του Γλάδστωνος: σ. 364-366, 368· για το σχόλιο του Μαρξ: σ. 360-361· για τις απόψεις του για την «ελληνική αυτοκρατορία»: σ. 371· για το Ανατολικό Ζήτημα κατά τα έτη 1858-1859: σ. 361-362· τέλος, για τις σχέσεις με τους αντιπάλους του και ειδικά με τον Ντισράλι: σ. 259-260 και 266. Για την αποστολή του στα Ιόνια, βλ. κυρίως Morley (1903), τ. Ι, σ. 603-620, αλλά και Shannon, τ. Ι, σ. 368-373 και 474-475.

«προσχέδιο» για την πολιτική που, κατά την γνώμη του, πρέπει να ακολουθήσει στην Ελλάδα η κυβέρνηση της Αυτής Μεγαλειότητας. Στις 24 Σεπτεμβρίου, ο Γλάδστων τού απαντά με ειδική, ιδιωτική επιστολή. Γραμμένη στο χέρι, με ιδιότυπο και δυσανάγνωστο γραφικό χαρακτήρα, η επιστολή αυτή δεν καταχωρίζεται στο αρχείο του Υπουργείου αλλά στο ιδιωτικό αρχείο του Χάμμοντ – εκεί ευρίσκεται έως τις μέρες μας.

Η ιδιωτική επιστολή, βεβαίως, είναι για μια κυβέρνηση ένας από τους συνηθέστερους τρόπους για να αποφεύγονται ο έλεγχος και η κριτική από το Κοινοβούλιο, τον τύπο ή και τις ξένες κυβερνήσεις. Γι' αυτό, η ιδιωτική επιστολή είναι ένα από τα συνηθέστερα μέσα επικοινωνίας στην μυστική διπλωματία· και από τα αποκαλυπτικότερα τεκμήρια για την μεταγενέστερη ιστοριογραφία. Αλλά στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε. Προς το παρόν, ας διαβάσουμε αυτούσιο το κείμενο του Γλάδστωνος. Γιατί με την επιστολή αυτήν ο βρετανός πρωθυπουργός προσδιορίζει ο ίδιος τις γενικές αρχές της πολιτικής του στην Ελλάδα, ξεκινώντας από την τακτική που θα ακολουθήσει με το δάνειο.⁷⁴

Αγαπητέ Κύριε Χάμμοντ,

Είμαι απολύτως διατεθειμένος να συναινέσω με το συνημμένο προσχέδιο σχετικά με το ελληνικό δάνειο. Αλλά [...] θα μπορούσαμε, νομίζω, να προτείνουμε τρία χρόνια [παράταση] αντί για πέντε, ούτως ώστε να μας δοθεί κάποιος χρόνος για να εξετάσουμε περαιτέρω την υπόθεση. [...] Πράγματι, τώρα που το σκέφτομαι, θα έφθανα στο σημείο να συστήσω τα τρία χρόνια: είναι άβολο να ανανεώσουμε για το ίδιο χρονικό διάστημα όπως και στο παρελθόν, μυρίζει μονιμότητα· ενώ, αν βραχύνουμε τον χρόνο, η ελληνική κυβέρνηση θα αντιληφθεί ότι αντιμετωπίζουμε το θέμα πραγματιστικά.

Το πραγματικό ερώτημα, πολύ ευρύτερο από το μικρό ποσό που συζητείται, είναι νομίζω το αν σκοπεύουμε να χρησιμοποιήσουμε στην κατάλληλη στιγμή τον μοχλό του δανείου για να ωθήσουμε την Ελλάδα να λάβει μέτρα πραγματικού περιορισμού των δαπανών της, ώστε να ανοίξει τον δρόμο γι' αυτό που τώρα δεν διαθέτει, δηλαδή μια ελπίδα να αυξήσει την [οικονομική της] δύναμη και την φερεγγυότητά της.

Η άποψή μου για την πολιτική της Ελλάδας θεμελιώνεται κατά μέγα μέρος στην εξής βάση: εφόσον η εγγύηση των τριών Προστατιδών Δυνάμεων την προστατεύει από τυχόν επίθεση, οφείλει να μην έχει στρατό και στόλο, αλλ' απλώς και μόνο αστυνομία. Αν δεν μπορεί να ορθοποδήσει υιοθετώντας αυτήν την αρχή, δεν θα ορθοποδήσει ποτέ. Αλλά, αν την υιοθετήσει, θα χρειαστεί χρόνο για να απαλλαγεί από την κατεστημένη οργάνωση των πραγμάτων, ιδίως από τους αξιωματικούς της, είτε αυτό γίνει με απορρόφηση [στον κρατικό μηχανισμό] είτε με άλλον τρόπο, και γι' αυτό θα χρειαζόταν μια προειδοποίηση και μια προθεσμία.

Έτσι ο Γλάδστων, αφού επικαλέσθηκε για λογαριασμό της Ελλάδας την ανάγκη της οικονομικής ισχύος και το προτεσταντικό ήθος της φερεγγυότητας, αφού με αυτές τις φροντίδες οδηγήθηκε αναπόφευκτα στις περιττές στρατιωτικές της δαπάνες, αφού τις διέγραψε επικαλούμενος την επαρκή προστασία της από τις Δυνάμεις, αφού φρόντισε ακόμη και για τα προβλήματα που θα δημιουργούσε η ομα-

74. Hammond Papers (24) 24.9.1869, Gladstone to Hammond.

δική απόλυση των ελλήνων αξιωματικών, φθάνει στην κόπωση, αγανακτεί με τον ταραχοποιό των Βαλκανίων, και προσθέτει:

Οι λιλιπούτειες απομιμήσεις στρατιωτικής οργάνωσης είναι μια φιλοτάραχη παρωδία και η αποκήρυξή τους από την Ελλάδα (έως ότου γίνει βιώσιμη) θα ήταν ο μόνος αποτελεσματικός τρόπος για να δεσμευθεί ώστε να τηρεί στο μέλλον καλή διαγωγή.

Δεν είναι η πρώτη φορά που ο Γλάδστων ταυτίζει την σύγχρονη Ελλάδα με την Λιλιπούτη και την σάτιρα του Σουίφτ.⁷⁵ Αυτή η έμμονη και συνειρμική ιδέα του βρετανού πρωθυπουργού είναι μια καλή ένδειξη: οποιαδήποτε σάτιρα υποδηλώνει σύγκριση με ένα πρότυπο και με κάποια ηθική βάση· συχνά όμως δείχνει επίσης την ενδιάθετη απόρριψη, την αუსτηρότητα και την οργή. Αλλά και η φράση για την καλή διαγωγή που πρέπει να επιβληθεί στην Ελλάδα είναι πολύ πιο αποκαλυπτική στο αγγλικό κείμενο: «[...] *would be the one efficient way of binding her to good behaviour*». Η λέξη *binding* είναι, βεβαίως, νομικός όρος. Από αυτόν ίσως ξεκίνησε η σκέψη του Γλάδστωνος την στιγμή που έγραφε την φράση. Αλλά, γράφοντας, δεν έφθασε στην φυσική κατάληξη της νομικής διατύπωσης, π.χ., «*binding her to honouring her debts*»· έφθασε στην διατύπωση «*binding her to good behaviour*», δηλαδή στην κυριολεξία που εκφράζει την πράξη της φυσικής πρόσδεσης, του «*bond*». Έτσι, από νομικός όρος η φράση μετατράπηκε σε απλή μεταφορά, επανήλθε στο αρχέγονο μεταφορικό της στάδιο. Ηθελημένη ή συνειρμική, δεν είναι τυχαία η χρήση μιας μεταφοράς που συνδυάζει την καλή διαγωγή με την πρόσδεση, με τον φυσικό περιορισμό, ούτε η επιλογή της λέξης *binding*, της οποίας η συγγένεια με την λέξη *bondage* οδηγεί κατευθείαν στην αγγλική ορολογία των ερωτικών σχέσεων. *Lapsus*, ίσως. Πάντως, η φράση του Γλάδστωνος για την αγαπημένη αλλά ξεπεσμένη Ελλάδα θυμίζει την φράση του μεγαλύτερου επικού ποιητή της Αγγλίας, του Τζων Μίλτον: «*What more oft, in nations grown corrupt, and by their vices brought to servitude, than to love bondage more than liberty*».

Δύο ακόμη σιβυλλικές φράσεις κλείνουν το κείμενο· η μία ηχεί σαν έμμεση υπόσχεση προς την Ελλάδα, η δεύτερη σαν αუსτηρή απειλή:

Ίσως και να έλθει η σειρά της μελλοντικά· αν όμως δεν αρκестθεί να την περιμένει, δεν θα έλθει ποτέ.

Συνειδητοποιώντας, όμως, ο βρετανός πρωθυπουργός ότι οι δύο αυτές φράσεις εξωτερικεύουν υπέρ το δέον τον φιλελληνικό του ρομαντισμό, ίσως και τις εσωτερικές του αντιφάσεις, και ότι δεν έχουν θέση σε ένα ρεαλιστικό κείμενο, τις αναιρεί αμέσως με μια απολογητική αποστροφή:

Αυτό είναι ίσως λίγο άσχετο.

Ειλικρινά δικός σας,

Γ. Γλάδστων

75. Gladstone Papers 43071, 393/30.10.1858, Gladstone to Aberdeen. Και σε αυτήν την επιστολή του, αρκετά προγενέστερη (1858), ο Γλάδστων ταυτίζει την σύγχρονη Ελλάδα με την Λιλιπούτη: είναι, προφανώς, έμμονη και συνειρμική ιδέα. Για τον αντικατοπτρισμό της ιδεολογίας αυτής στην αντίστοιχη ελληνική ιδεολογία της εποχής, βρβλ. π.χ. Λεβίδης (1856), *Η Ελληνική φυλή και η Δύσις*. Σημειώνω ότι η διατύπωση της φράσης του Γλάδστωνος για την Ελλάδα, την οποία πράγματι αγαπούσε, θα μπορούσε να οδηγήσει και σε άλλες ψυχογραφικές παρατηρήσεις, τολμηρές και ενδιαφέρουσες, αλλά πολύ μακριά από το θέμα μας.

Δ3.3 Η ΒΡΕΤΑΝΙΚΗ ΠΡΩΤΟΚΑΘΕΔΡΙΑ

Τον ίδιο χρόνο, το 1869, οι Δυνάμεις παρεχώρησαν στην Ελλάδα πενταετή ανανέωση· και την προειδοποίησαν ότι σε μια πενταετία, το 1874, η δόση θα αυξανόταν.⁷⁶ Η ανανέωση του 1869 έδωσε, λοιπόν, στον βρετανό πρωθυπουργό «κάποιον χρόνο για να εξετάσει περαιτέρω την υπόθεση», όπως είχε ζητήσει. Έτσι, όταν επανέρχεται στο ελληνικό πρόβλημα 19 μήνες αργότερα, το 1871, μπορεί πλέον να προσδιορίσει την πολιτική του σε όλες τις λεπτομέρειές της και να την κωδικοποιήσει. Πράγματι, τον Απρίλιο του 1871, το Foreign Office θα του υποβάλει τρία κείμενα για τελική έγκριση. Πρόκειται για τις οδηγίες που θα απευθύνει το κέντρο στον νέο πρεσβευτή στην Αθήνα, τον Γ. Στιούαρτ (W. Stuart).

Η ανάγνωση και η κατανόηση των κειμένων αυτών προϋποθέτει, φυσικά, την επιφύλαξη και την οξυδέρκεια που επιβάλλει ο επίσημος χαρακτήρας τους. Γιατί η επίσημη αλληλογραφία της πρεσβείας με το κέντρο, όσο εμπιστευτική και αν είναι, υπόκειται σε έλεγχο από το Κοινοβούλιο ή από την δικαστική εξουσία, από το Στέμμα ή τον αρχηγό της αντιπολίτευσης – και, φυσικά, από τον τύπο και την κοινή γνώμη, βρετανική και διεθνή. Επομένως, οι εκφράσεις που χρησιμοποιούνται στα έγγραφα αυτά είναι επιφυλακτικές, οι κρίσεις ήπιες, οι προτάσεις διφορούμενες, ώστε η κυβέρνηση και η δημόσια διοίκηση της χώρας να διατηρούν το κύρος τους, να αποφεύγουν τις μεγάλες ευθύνες, να έχουν δυνατότητες υπαναχώρησης και, κυρίως, να μην αποκαλύπτουν εντελώς την πολιτική τους.

Υπάρχουν όμως πληροφορίες που δεν γίνεται να δοθούν με συγκαλυμμένο ύφος, κρίσεις που επείγουν, εντολές που πρέπει να είναι σαφείς· υπάρχουν ακόμη στοιχεία πληροφόρησης και πολιτικής που κανείς πολιτικός και κανείς διπλωμάτης δεν θα ήθελε ποτέ να κοινοποιηθούν, ούτε καν στα πρόσωπα που ορίζει το Σύνταγμα. Για όλες αυτές τις περιπτώσεις η μόνη λύση είναι η λεγόμενη ιδιωτική αλληλογραφία του πρεσβευτή με τον υπουργό και του υπουργού με τον πρωθυπουργό.⁷⁷ Αυτά τα ανεπίσημα έγγραφα όχι μόνο συμπληρώνουν τα επίσημα, αλλά συχνά τα ερμηνεύουν, τα ανασκευάζουν ή και τα διαφεύδουν, με έναν κυνισμό που δείχνει τα πράγματα στην αληθινή τους διάσταση, την πολιτική όπως πράγματι είναι: ένας συνεχής αγώνας για επικράτηση ιδεών και, κυρίως, συμφερόντων, κρατικών και ιδιωτικών. Αυτό συμβαίνει και με τα τρία κείμενα που υποβάλλονται στον βρετανό πρωθυπουργό το 1871.

76. FO Confidential Prints, No 2537, σ. 3-4.

77. Papers and Photographic Collection of Sir William Battershill, Brit. Emp. s. 467, Brit. Emp. v. 8, box 10, file 1, Battershill to Jeffries, 6.1.1943: έγγραφο γραμμένο 70 χρόνια αργότερα, που δείχνει ότι το πρόβλημα της μυστικότητας των εγγράφων εξακολουθεί να απασχολεί σοβαρά την βρετανική διοίκηση, αλλά και τις κυβερνήσεις της εποχής (σημειώνω ότι δεν πρόκειται για έξαρση λόγω πολέμου, εφόσον το έγγραφο αναφέρεται σαφέστατα στους κυβερνήτες των αποικιών και όχι σε επίφοβες διπλωματικές υπηρεσίες). Ιδού το κείμενο: «There should be some means by which Governors can write quite frankly and privately to the Permanent Under-Secretary of State and to the Assistant Under-Secretary of State with the certain knowledge that private and personal correspondence of this kind will in fact be kept private and will not be handed out and placed on files.» Ευχαριστώ τον κ. Alexis Rappas για το έγγραφο αυτό και παραπέμπω στο Mémoire de D.E.A. με θέμα την βρετανική αποικιακή πολιτική και διοίκηση στην Κύπρο, 1878-1955, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris 2002, στη σχετική διδακτορική διατριβή του στο Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο της Φλωρεντίας (2008) και στο βιβλίο του στις εκδόσεις Tauris, 2015.

Πράγματι, την 1η Μαΐου 1871, ο Γλάδστων επανέρχεται στις προτάσεις που του είχε υποβάλει προ 19 μηνών ο Χάμμοντ και με βάση αυτές και το προηγούμενο χειρόγραφο του διατυπώνει τις οδηγίες που θα δοθούν τώρα πλέον στην πρεσβεία της Αθήνας. Πρόκειται πάλι για εμπιστευτικό σημείωμα το οποίο δεν καταχωρίζεται στο αρχείο του Foreign Office,⁷⁸ αλλά διατηρείται, όπως ακριβώς το χειρόγραφο του 1869, στο ιδιωτικό αρχείο του Χάμμοντ:

Με τα ενδιαφέροντα αυτά κείμενα, διατυπωμένα από τον Κύριο Χάμμοντ, στον βαθμό που αφορούν στην γενική στάση του Κυρίου Στιούαρτ ως εκπροσώπου της Μεγάλης Βρετανίας στην Αθήνα, προσδιορίζεται και καθιερώνεται ένας σχεδόν νέος χάρτης συμπεριφοράς και οπωσδήποτε ένα νέο σημείο επαφής [με την Ελλάδα]. Ωστόσο, με βάση τις ιδιότυπες σχέσεις μας με την Ελλάδα, πολιτικές και οικονομικές, θα ήμουν πιο ικανοποιημένος εάν, στις αρχές τις οποίες [ο εκπρόσωπός μας] πρόκειται να ενσταλάξει, αρχές που είναι κυρίως περιοριστικές [για την Ελλάδα], μπορούσαμε να προσθέσουμε και ορισμένες θετικές συστάσεις, από τις οποίες η μελλοντική ευημερία αυτής της χώρας εξαρτάται κατά μέγα μέρος: εάν [δηλαδή] δινόταν στον κ. Στιούαρτ η εντολή να υποδεικνύει στην [ελληνική] κυβέρνηση, με κάθε κατάλληλη ευκαιρία, ότι η πρόθεσή μας γι' αυτήν φροντίδα είναι η αναστήλωση της φερεγγυότητας της χώρας και η ανάπτυξη της παραγωγής της: και να υπογραμμίζει την εξαιρετική δυνατότητα που έχει η Ελλάδα να πραγματοποιήσει αυτούς τους σκοπούς, ακολουθώντας την ασφαλή οδό των οικονομικών στην δημόσια δαπάνη· δεδομένου ότι, με την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων (και με την προϋπόθεση βεβαίως ότι εκπληρώνει τα διεθνή της καθήκοντα), έχει ουσιαστικά απαλλαγεί από την δαπανηρότερη κυβερνητική λειτουργία, την εθνική άμυνα.

Γ. Χ. Γλάδστων⁷⁹

Με την ίδια ημερομηνία, 1 Μαΐου 1871, το Foreign Office στέλνει στην πρεσβεία των Αθηνών τρία επίσημα έγγραφα. Σε όλα, η φρασεολογία είναι διπλωματική και συγκρατημένη, οι σχοινοτενείς προτάσεις συγκαλύπτουν την οξύτητα, οι προσεκτικές διατυπώσεις αποφεύγουν τις νομικές παγίδες που θα μπορούσαν να εκθέσουν την Μεγάλη Βρετανία και να την εμφανίσουν να παραβλέπει αρχές του διεθνούς δικαίου ή την ηθική της εποχής. Και επαναλαμβάνεται με έμφαση η διαβεβαίωση ότι οι Δυνάμεις και ειδικότερα η Αγγλία δεν επιθυμούν να επεμβαίνουν στα εσωτερικά του ελληνικού κράτους. Αυτή είναι η επιφάνεια – πότε μέρος μόνο της πραγματικότητας, πότε προπέτασμα που την καλύπτει. Για λόγους συγκάλυψης, άλλωστε, κοντά στο κεντρικό θέμα, που είναι ο έλεγχος της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας, παρατάσσονται και άλλα θέματα. Ορισμένα προβάλλονται

78. Hammond Papers 24/1.5.1871, Memorandum signed W. Gladstone: δεν είναι εμφανής στο χειρόγραφο ο διαδικαστικός σκοπός του μνημονίου. Η σχεδόν προστακτική σύνταξη δείχνει ότι προοριζόταν για την διοίκηση, ως συμπληρωματικές οδηγίες του πρωθυπουργού προς το Υπουργείο. Ίσως να παρουσιάστηκε στην βασιλίσα ή να χρησιμοποιήθηκε σε συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου, του οποίου όμως τα πρακτικά δεν υπάρχουν σχετική ένδειξη (Cabinet, Public Record Office, 1871). Η απουσία του Memo από το αρχείο του Foreign Office δείχνει ότι το ζήτημα θεωρήθηκε εμπιστευτικό και καταχωρίστηκε σε ιδιωτικά αρχεία, προφανώς επειδή οι «θετικές συστάσεις» που, κατά τον πρωθυπουργό, έπρεπε ο βρετανός πρέσβης να επαναλαμβάνει στην ελληνική κυβέρνηση «σε κάθε ευκαιρία» θα μπορούσαν να κατηγορηθούν ως επεμβάσεις στα εσωτερικά της Ελλάδος αν ποτέ ένα παρόμοιο επίσημο κείμενο χρειαζόταν να παρουσιαστεί στην Βουλή των Κοινοτήτων.

79. Hammond Papers (24) 1.5.1871, Gladstone to Hammond.

επειδή μπορούν να δικαιώσουν την βρετανική πολιτική. Ορισμένα άλλα προβάλλουν παράλληλους στόχους της Μεγάλης Βρετανίας, στόχους όμως που είναι ευνοϊκοί για την Ελλάδα.

Τέλος, η περίτεχνη και συγκαλυπτική σύνταξη των εγγράφων οφείλει πολλά και στις αντίστοιχες συντακτικές και υφολογικές προτιμήσεις του Γλάδστωνος.⁸⁰ Όχι μόνο γιατί η ρητορική και το ύφος του μεγάλου ηγέτη, όπως είναι φυσικό, διαποτίζουν την αισθητική και την όλη νοοτροπία των στενών συνεργατών του, αλλά και επειδή αυτό το ύφος χαρακτηρίζει αφενός το διπλωματικό ιδίωμα, αφετέρου τον βικτωριανό λόγο. Η ομοιότητα, πάντως, οφείλεται κυρίως στην υπάκουη συμμόρφωση της διπλωματικής υπηρεσίας με τις προσωπικές πολιτικές επιλογές του μεγάλου ηγέτη. Πράγματι, όλες οι διορθώσεις και προσθήκες που υπέδειξε ο Γλάδστων περιλαμβάνονται στο οριστικό κείμενο των εγγράφων· πολλές επαναλαμβάνονται μάλιστα αυτολεξεί.⁸¹

Τα δύο πρώτα έγγραφα σχετίζονται στενά με το θέμα των δανείων. Το πρώτο περιέχει συστάσεις προς την ελληνική κυβέρνηση για την οικονομική πολιτική που οφείλει να ακολουθήσει προκειμένου να αναστηλώσει την φερεγγυότητά της. Το δεύτερο επαναλαμβάνει με έμφαση τις απαιτήσεις της Μεγάλης Βρετανίας για την ενδεδειγμένη ελληνική πολιτική απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το τρίτο (που θα παρατεθεί σε άλλο κεφάλαιο) διευκρινίζει σε ποιον βαθμό η βρετανική κυβέρνηση σκοπεύει να επεμβαίνει στην ελληνική πολιτική ζωή και ποια θα είναι η βρετανική θέση στην διαμάχη μεταξύ του ελληνικού Θρόνου και των κομμάτων. Το πρώτο έγγραφο έχει ως εξής:

Κύριε,

Η κυβέρνηση της Αυτής Μεγαλειότητος, ενώ αποκηρύσσει, κατά γενική αρχή, οποιαδήποτε επιθυμία ή πρόθεση ανάμειξης στα εσωτερικά της Ελλάδας, πιστεύει ότι παρ' όλα αυτά μπορεί να διατυπώσει με πνεύμα φιλίας και καλής πίστεως ορισμένες συστάσεις, οι οποίες, εφόσον υιοθετούνταν, θα μπορούσαν να συντελέσουν τα μέγιστα στην γενικότερη βελτίωση της χώρας.

Με δεδομένη την ιδιότυπη διάρθρωση των πολιτικών και οικονομικών σχέσεων της με το Ελληνικό Βασίλειο, η κυβέρνηση της Αυτής Μεγαλειότητος διαπιστώνει επί πολύ χρόνο και με την μεγαλύ-

80. Shannon, τ. Ι, σ. 75. Αλλωστε, το περίπλοκο ύφος του βρετανού ηγέτη ανταγωνίζεται τον περίπλοκο γραφικό του χαρακτήρα: δύο επιπλέον αποθαρρυντικά στοιχεία, μετά τον όγκο του υλικού, για τον ιστορικό που θέλει να μελετήσει τα αρχεία του στο Βρετανικό Μουσείο και στο Hawarden Castle.

81. FO 286.272, 5/1.5.1871, Granville To Stuart. Είναι φανερή η επανάληψη των οδηγιών του Γλάδστωνος, σχεδόν αυτολεξεί (Hammond Papers 24/1.5.1871). Η χρονολογική ταύτιση των εγγράφων, 1.5.1871, δείχνει την ταχύτητα και την αποτελεσματικότητα της αγγλικής διπλωματικής μηχανής. Δεν πρέπει πάντως να λησμονείται ότι η διατύπωση των εγγράφων της περιόδου 1862-1864, τα οποία αφορούν στην εκλογή του Γεωργίου στον ελληνικό Θρόνο, είναι επίσης αυτολεξεί όμοια με την διατύπωση του 1871, ειδικά στα σημεία που ορίζουν ότι η Ελλάδα δεν πρέπει να έχει στρατό και στόλο, αλλά μόνο αστυνομία. Αυτό είναι φυσικό: πρόκειται για διαχρονικό στοιχείο της βρετανικής πολιτικής στην Ελλάδα. Αυτό δεν σημαίνει, βεβαίως, ότι ταυτίζομαι με τις ισοπεδωτικές ερμηνείες, εθνικιστικές είτε μαρξιστικές (υπόδειγμα της δεύτερης κατηγορίας: Κορδάτος [1946], *Οι επεμβάσεις των Άγγλων στην Ελλάδα*: ισοπεδωτισμός ίσως δικαιολογημένος, με δεδομένη την τραυματική για την Ελλάδα εποχή της συγγραφής). Το σύνολο της ερμηνείας που προτείνω σχηματίζεται με το σύνολο των κειμένων σε όλα τα σχετικά κεφάλαια αυτού του βιβλίου.

τερη ανησυχία την διόλου ικανοποιητική κατάσταση μιας χώρας, για την οποία πιστεύει ότι, αν είχε την σωστή διοίκηση, σύντομα θα ευημερούσε και θα μπορούσε να διεκδικήσει την πρέπουσα γι' αυτήν θέση μεταξύ των Εθνών της Ευρώπης· και σας δίνει την εντολή, με αυτόν τον σκοπό, να υποδεικνύετε με κάθε κατάλληλη ευκαιρία στην ελληνική κυβέρνηση ότι πρέπουσα γι' αυτήν φροντίδα είναι η αναστήλωση της φερεγγυότητας της χώρας και η ανάπτυξη των παραγωγικών πόρων της. [...]

Θα υπογραμμίσετε στην ελληνική κυβέρνηση την μοναδική ευκολία που έχει η Ελλάδα για να επιδιώξει να πραγματώσει αυτούς τους σκοπούς μέσω της ασφαλούς οδού των οικονομικών στην δημόσια δαπάνη, εφόσον έχει ουσιαστικά απαλλαγεί, με την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων (και με την προϋπόθεση ότι εκπληρώνει τα διεθνή της καθήκοντα), από την δαπανηρότερη κυβερνητική λειτουργία, την εθνική άμυνα.

Γκράνβιλ⁸²

Το δεύτερο έγγραφο, παρά την διπλωματική διατύπωση, είναι αποκαλυπτικότερο. Υπάρχουν και εδώ, φυσικά, ολόκληρες παράγραφοι που δείχνουν το ενδιαφέρον των Βρετανών για την ανάπτυξη και την ευημερία της Ελλάδας. Αλλά είναι φανερό πού αποβλέπει αυτή η εκδήλωση στοργής, ποια είναι η κεντρική ιδέα που κυριαρχεί στο έγγραφο, ποιος ήταν ο σκοπός της σύνταξής του:

Κύριε,

[...] Πηγή μεγάλης απογοήτευσης για όλους τους φίλους της Ελλάδας είναι το ότι, στο διάστημα των πολλών ετών που πέρασαν από την απελευθέρωσή της από την τουρκική κυριαρχία, δεν πραγματοποιήθηκε πρόοδος ανάλογη με τις προσδοκίες που είχαν γεννηθεί όταν εγκαθιδρύθηκε ως Κράτος, και ότι η χώρα ουδόλως κατέκτησε την πολιτική και υλική ευημερία για την οποία όλοι υπέθεταν ότι ήταν ικανή.

Και αν ακόμη δεν ήταν αμφισβητήσιμο από άλλες απόψεις, θα ήταν πάντως μάταιο για οποιεσδήποτε ξένες δυνάμεις να επιχειρήσουν να βελτιώσουν τα πράγματα, είτε με την πειθώ είτε, ακόμη λιγότερο, με την άμεση επέμβαση. Για τέτοια ολοκληρωμένα αποτελέσματα [οι Δυνάμεις] μπορούν να προσβλέπουν αποκλειστικώς στις προσπάθειες των ίδιων των Ελλήνων· και μόνο με βάση την εξωτερική πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης και τις συνέπειες που αυτή μπορεί να έχει στην γενική ειρήνη, οι ξένες Δυνάμεις ή, εν πάσει περιπτώσει, η κυβέρνηση της Αυτής Μεγαλειότητος θα πίστευαν ότι έχουν το δικαίωμα να επέμβουν.

Η κυβέρνηση της Αυτής Μεγαλειότητος βλέπει με λύπη τις επίμονες προσπάθειες των διαδοχικών ελληνικών κυβερνήσεων να διατηρήσουν στην ζωή την ιδέα της εδαφικής επέκτασης εις βάρος της Τουρκίας. [...] Η αναταραχή την οποία η Ελλάδα υποδουλίζει μέσα στην Τουρκία, [... προτρέπει τον ελληνικό] λαό, αντί να αφιερωθεί στην προσπάθεια να αξιοποιήσει αυτά που διαθέτει, να στηρίζει τις ελπίδες του για μελλοντική ευημερία στην πραγματοποίηση σχεδίων που δεν έχει μόνος του την δύναμη να πραγματώσει και που για την υλοποίησή τους δεν έχει τίποτε να ελπίζει από ξένες δυνάμεις.

Δεν πρέπει να λησμονηθεί στην Ελλάδα το μάθημα της πρόσφατης εξέγερσης στην Κρήτη [1866-1869], την οποία υποστήριξαν χωρίς αποτέλεσμα ορισμένες ξένες Δυνάμεις, και η Ελλάδα, απομονωμένη, αναγκάστηκε να απαρνηθεί τις βλέψεις της για την προσάρτηση της Νήσου στο Ελληνικό Βασίλειο.

82. FO 286 (272) 5/1.5.1871, Granville to Stuart.

Το δίδαγμα που πρέπει να βγάλει η Ελλάδα από αυτήν την ιστορία είναι ότι οι Δυνάμεις της Ευρώπης δεν θα επιτρέψουν να διαταραχθεί η ειρήνη στην Ανατολή για να διευρύνει η Ελλάδα τα όριά της· και ότι όσο ταχύτερα απαλλαγεί από την αντίθετη προκατάληψη και αρκεσθεί στην θέση που της παραχωρήθηκε⁸³ τόσο ταχύτερα θα μπορέσει να οργανώσει την διοίκησή της, να βάλει σε τάξη τα οικονομικά της, να εξασφαλίσει την προστασία της ζωής και της περιουσίας των πολιτών και να χρησιμοποιήσει τους πόρους που κατέχει για να αναπτύξει την υλική της ευημερία.

Όποτε έχετε την ευκαιρία να ομιλείτε για την Ελλάδα και για το μέλλον της, θα πρέπει να προσαρμόζετε την διατύπωσή σας, με ευγένεια αλλά και σταθερότητα, στο νόημα των ανωτέρω σχολίων. Η κυβέρνηση της Αυτής Μεγαλειότητας δεν επιθυμεί να αναμειχθεί στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας· αλλά και δεν θα ανεχθεί καμιά απόπειρα εκ μέρους της να επεκταθεί εις βάρος της Τουρκίας. Και η ελληνική κυβέρνηση καλώς θα πράξει αν έχει πάντοτε κατά νουν ότι η ακεραιότητα και η ανεξαρτησία της Τουρκικής Αυτοκρατορίας και η ύπαρξη του Ελληνικού Βασιλείου είναι αμφότερα ζητήματα ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος [εννοεί ότι τα ζητήματα αυτά ενδιέφεραν από κοινού όλες τις Δυνάμεις] και διασφαλίζονται αμφότερα από την κοινή εγγύηση όλων των Δυνάμεων που συνυπέγραψαν την Συνθήκη του 1856 και τις συμφωνίες με τις οποίες εγκαθιδρύθηκε το Ελληνικό Βασίλειο.

Γκράνβιλ⁸⁴

Από την μια η Ελλάδα και το μέλλον της, από την άλλη τα ευρωπαϊκά συμφέροντα, οι ηθικολογικές διδαχές, ο πόλεμος και η ειρήνη. Η Διλιπούτη, περικόλειστη μέσα σε λίγες φράσεις – μαζί με το μέλλον της.

Δ3.4 Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΥΠΕΡΔΥΝΑΜΗ

Επανερχόμαστε στην προσπάθεια να ερμηνεύσουμε την ελληνική πολιτική των Δυνάμεων, και ειδικότερα της Μεγάλης Βρετανίας, για να εξειδικεύσουμε τις ερμηνείες μας, να τις επεκτείνουμε, πλησιάζοντας έτσι, όσο γίνεται, την πραγματικότητα που βίωναν τα πρόσωπα του δράματος, οι πρωταγωνιστές της εποχής.

Από τα στοιχεία και τα κείμενα που ανέφερα, από τον τρόπο και τον χρόνο της διατύπωσής τους, προκύπτει ένα πρώτο ερμηνευτικό συμπέρασμα: ο κυριότερος σκοπός της βρετανικής πολιτικής στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1830-1880 δεν ήταν οικονομικός, αλλά πολιτικός: δεν ήταν η οικονομική εκμετάλλευση του ελλαδικού χώρου, αλλά η εξυπηρέτηση της γενικότερης στρατηγικής της Βρετανίας στην Ανατολή.

Αυτή η επιλογή οφείλεται, μεταξύ άλλων, και στην ιδεολογία της εποχής, κυρίως στις ιδέες του φιλελευθερισμού. Ιδέες παγιωμένες, σχεδόν δογματικές και, πάντως, παροιμιώδεις: «*trade follows the flag*», η σημαία ανοίγει δρόμους, το εμπόριο θα ακολουθήσει· και υπονοείται ότι θα προχωρήσει «ελεύθερο». Οι οικονομικές συναλλαγές πρέπει να είναι ελεύθερες. Οτιδήποτε τις εμποδίζει είναι κακό.

83. «... and reconciles herself to the position which has been made for her».

84. FO 286 (272) 5/1.5.1871, Granville to Stuart.

Οτιδήποτε τις «ελευθερώνει», ακόμη και η βία, είναι καλό. Από την στιγμή που θα φυτευθεί η σημαία, με την βία των μυδραλιοβόλων ή των κανονιοφόρων, το θε-
 άρεστο έργο έχει τελειωθεί, η βία δικαιώνεται, η Θεία Πρόνοια και η αόρατος χείρ
 της αγοράς θα φροντίσουν για τα υπόλοιπα, σε συνθήκες απέραντης ελευθερίας.⁸⁵

Η ιδεολογία, όμως, δύσκολα γεννά την πραγματικότητα: συνήθως την εκλογι-
 κεύει, όταν δεν την συγκαλύπτει.⁸⁶ Η προτεραιότητα του πολιτικού στοιχείου δεν
 ήταν απλώς και μόνο μια αυτοκρατορική ιδεοληψία· ήταν φυσική ανάγκη για την
 κυβέρνηση μιας χώρας που τότε εδραίωνε την αυτοκρατορία της. Η σημαία ήταν
 φυσικό να προηγείται. Η πολιτική δύναμη υπερέβαινε τις οικονομικές συνθήκες,
 ήταν αυτοσκοπός.

Οι πρωταγωνιστές της εποχής έχουν στον νου τους πολύ ξεκαθαρισμένη άποψη
 για την προτεραιότητα της σημαίας έναντι του εμπορίου, της πολιτικής έναντι της
 οικονομίας. Όταν, π.χ., το 1866 οι ιδιώτες ομολογιούχοι του δανείου του 1824-1825,
 όλοι ισχυροί κεφαλαιούχοι, είχαν ζητήσει την υποστήριξη της βρετανικής κυβέρνη-
 σης, ο Λόρδος Ράσσελ (Russell), υπουργός Εξωτερικών, είχε σαφή γνώμη για τα γε-
 νικότερα και μακροχρονιότερα συμφέροντα της Αυτοκρατορίας. Είχε απαντήσει ότι

[...] οι Δυνάμεις δεν θα ήταν σε καμιά περίπτωση διατεθειμένες να θυσιάσουν τα [κρατικά] συμ-
 φέροντά τους για να προωθήσουν τα συμφέροντα των ομολογιούχων του δανείου 1824-1825.⁸⁷

Διότι ο Ράσσελ δεν ενδιαφερόταν να εξοικονομήσει μερικές χιλιάδες λίρες από
 τον βρετανικό προϋπολογισμό· δεν τον απασχολούσε το «μικροποσό» του ελληνικού
 δανείου – «μικροποσό», όπως θα το χαρακτήριζε αργότερα και ο Γλάδστων, παρά
 την μανία του για οικονομίες.⁸⁸ Άλλο ήταν το κρατικό συμφέρον που ο Ράσσελ και
 ο Γλάδστων στήριζαν, πολύ σημαντικότερο: ήταν η βρετανική στρατηγική στο Ανα-
 τολικό Ζήτημα. Ήταν η θεμελιώδης κρατική σκοπιμότητα, η *raison d'état*. Ο βρε-
 τανός υπουργός θυσίαζε τα συμφέροντα των βρετανών κεφαλαιούχων προς όφε-
 λος του κράτους – όφελος πολιτικό. Άλλωστε, η σημασία του Ανατολικού Ζητήμα-
 τος ήταν πολύ μεγάλη για να συγκριθεί με την οικονομική ασημαντότητα της ελ-
 ληνικής χερσονήσου. Η σημασία των οικονομικών σχέσεων με την Ελλάδα ήταν
 ελάχιστη σε σύγκριση με τα γεωπολιτικά συμφέροντα της Βρετανικής Αυτοκρατο-
 ρίας στην ευρύτερη περιοχή. Πράγματι, στις σχέσεις της με την Ελλάδα, η Αγγλία

85. Platt (1973)· Stanley (1983)· Cain (1980).

86. Αυτό ισχύει, νομίζω, για τα αίτια και τα σύνδρομα του ιδεολογήματος, όχι για τις συνέπειές του. Αφότου
 σχηματιστεί, η ιδεολογία γεννά νέες συνθήκες, έχει συνέπειες όχι μόνο ιδεολογικές αλλά και «υλικές»,
 συνέπειες στα καθημερινά βιώματα αλλά και στις πράξεις των ανθρώπων.

87. FO CP 2537, 68/20.12.1864, Russell to Erskine, σ. 1.

88. Μια εναλλακτική ερμηνεία των λόγων του Russell –την οποία, όμως, θεωρώ υπερβολική και απίθανη– εί-
 ναι ότι αδιαφορούσε για τους ομολογιούχους του 1824-1825 επειδή έδινε προτεραιότητα στο άλλο δάνειο,
 του 1832-1833, για το οποίο η Βρετανία είχε δώσει την εγγύησή της και διέτρεχε τον κίνδυνο να πλη-
 ρώσει εκείνη τα τοκοχρεολύσια. Δεν μου φαίνεται διόλου πιθανή μια τέτοια ομολογία, για ένα τόσο πε-
 ζό θέμα, στο στόμα του υπουργού Εξωτερικών μιας Μεγάλης Δύναμης. Άλλωστε, εάν όντως εννοούσε κά-
 τι τέτοιο, δεν θα χρησιμοποιούσε την πομπώδη (για έναν άγγλο ευγενή) φράση «Οι Δυνάμεις δεν θα ήταν σε
 καμιά περίπτωση διατεθειμένες να θυσιάσουν τα συμφέροντά τους [...]» και μάλιστα μιλώντας για λογαριασμό
 τριών Δυνάμεων.

θα μπορούσε να αντλεί οικονομικό όφελος από τρεις κυρίως τομείς: εξωτερικά δάνεια, άμεσες επενδύσεις κεφαλαίου στον ιδιωτικό τομέα και εμπορικές ανταλλαγές. Και στον μεν τομέα του δημοσίου χρέους είναι σαφές ότι οι βρετανικές κυβερνήσεις δεν έλαβαν σοβαρά υπόψη τα «μικροποσά» των δανείων. Στους δε άλλους τομείς οι σχέσεις ήταν τόσο μικρής σημασίας, ώστε δεν μπορούσαν να αποτελέσουν οικονομικό κίνητρο για την βρετανική κυβέρνηση.

Σε ολόκληρο τον 19ο αιώνα, οι άμεσες επενδύσεις βρετανών κεφαλαιούχων στον ιδιωτικό τομέα της ελληνικής οικονομίας ήταν πολύ χαμηλές. Ούτε οι εμπορικές ανταλλαγές με το βαλκανικό κρατίδιο είχαν οικονομικό ενδιαφέρον για την αυτοκρατορική βρετανική οικονομία. Στην δεκαετία του 1870, π.χ., οι εξαγωγές προς την Ελλάδα ήταν μόλις το 3% των συνολικών εξαγωγών της Αγγλίας. Οι ελληνικές εξαγωγές προς την Βρετανία ήταν εντελώς ασήμαντο ποσοστό των βρετανικών εισαγωγών: 0,35%.⁸⁹ Ενώ οι Έλληνες θα λιμοκτονούσαν χωρίς την σταφίδα, οι Βρετανοί θα έχαναν, το πολύ, μια πρώτη ύλη ζαχαροπλαστικής. Και χωρίς τον ελληνικό μολύβδο η βιομηχανία του Νιούκασλ θα έχανε απλώς μικρό μέρος μιας πρώτης ύλης,⁹⁰ την οποία θα μπορούσε εύκολα να αντικαταστήσει με ισπανικό μετάλλευμα.⁹¹ Και όμως, μόνα τους τα δύο αυτά προϊόντα αντιπροσώπευαν περίπου τα δύο τρίτα των ελληνικών εξαγωγών και το ένα πέμπτο ή έκτο του εθνικού προϊόντος (Κεφάλαιο ΣΤ4.4).⁹²

Η ερμηνεία που προτείνω αφορά στην Ελλάδα και στην συγκεκριμένη συγκυρία. Στην μικρή και την μεσαία ιστορική διάρκεια, η σημαία πράγματι προηγείται, ιδίως όταν η Μεγάλη Δύναμη χαράζει μια στρατηγική τοπική, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας. Αντιθέτως, στην μακρά διάρκεια και σε διεθνή έκταση, οι δύο προτεραιότητες της αυτοκρατορικής πολιτικής, η πολιτική και η οικονομική, εντάσσονται αναπόφευκτα σε μία σύνθεση: η μία είναι αδιανόητη χωρίς την άλλη.

Η στρατηγική μιας Υπερδύναμης υπηρετεί τις ανάγκες του πλέγματος εξουσίας που κυριαρχεί στο εσωτερικό της. Αλλά ένα πλέγμα εξουσίας στηρίζεται στις κοι-

89. AP 1874 (69), 1882 (73), στοιχεία που προκύπτουν μετά από επεξεργασία.

90. Στην δεκαετία 1870-1880 η παγκόσμια παραγωγή μολύβδου πλησίαζε τους 300.000 τόνους τον χρόνο κατά μέσον όρο και το 1890 έφθασε τους 650.000 τόνους. Το 1897 η παραγωγή μολύβδου και μολυβδούχων μεταλλευμάτων των κυριότερων χωρών έφθασε τους 850.000 τόνους περίπου. Από αυτούς η Ισπανία είχε παραγάγει 277.201 και η Ελλάδα 39.251 τόνους (το 1896), δηλαδή μόλις 4,5% της συνολικής παραγωγής και 14% της ισπανικής (AP 1899 (107), Table 277, σ. 343-279). Σημειώνω ότι οι συνολικές εξαγωγές μολύβδου δείχνουν μεγάλη πτώση το 1874, ίσως επειδή εκκρεμούσε ακόμη το ζήτημα της φορολογίας της εταιρείας. Πηγές: Για τα έτη 1887-1890: FO Annual Series 1169, April 1893, σ. 86. Για τα έτη 1867-1874, AP Merlin on Continental Greece: 1868-1869 (60) 1867, 1871 (65) 1869, 1872 (57) 1870-1871, 1873 (64) 1872, 1875 (76) 1874.

91. Nadal (1973/1979), τ. 4.2, σ. 571-574. Πολλά ισπανικά μεταλλεία ανήκαν σε αγγλικές εταιρείες. Η σύγκριση της ελληνικής με την ισπανική παραγωγή είναι χαρακτηριστική και για προγενέστερες περιόδους. Σε μέσο όρο 8.000-10.000 τόνων, τους οποίους παρήγαγε η Ελλάδα στην δεκαετία του 1870, αντιστοιχούσε παραγωγή 200.000 τόνων στην Ισπανία: Mulhall (1909/1892), σ. 404-405.

92. Επεξεργασία στοιχείων από ελληνικές και βρετανικές πηγές, κυρίως προξενικά έγγραφα. Υπενθυμίζω ότι ο σχετικά ακριβής υπολογισμός του προϊόντος στην περίοδο αυτή είναι αδύνατος και, επομένως, τα κατά προσέγγιση ποσοστά που αναφέρονται στο κείμενο είναι ενδεικτικά και όχι εντελώς ασφαλή. Πολύ ασφαλέστερες είναι οι συγκρίσεις με άλλα, βεβαιότερα μεγέθη της ελληνικής οικονομίας, και γι' αυτό ακριβώς τα παραθέτω.

ωνικές και ταξικές σχέσεις και στην συντήρηση της κυριαρχίας του· και οι θεμελιώδεις ανάγκες του πλέγματος είναι εκ των πραγμάτων οικονομικές, γιατί αυτές στηρίζουν την θέση του στην κοινωνική ιεραρχία και την συμμετοχή του στην εξουσία. Οι ανάγκες αυτές εκτείνονται, μάλιστα, πολύ πέραν των συνόρων, γιατί δεν μπορούν να ικανοποιηθούν αποκλειστικώς από την εγχώρια οικονομία· χρειάζονται και την παγκόσμια. Σε οποιαδήποτε ιστορική εποχή, η κοσμοκρατορία προϋποθέτει παγκόσμια οικονομική κυριαρχία. Αλλιώς κινδυνεύει και η αυτοκρατορία και το πλέγμα εξουσίας που την κυβερνά. Δεν είναι τυχαίο ότι, στις αρχές του 20ού αιώνα, ο Κέρζον (Curzon) θα αντιστρέψει την παροιμιώδη φράση: θα αποφανθεί ότι το εμπόριο προηγείται της σημαίας και δεν την ακολουθεί.⁹³ Και δεν είναι τυχαίο επειδή τότε ακριβώς η Βρετανική Αυτοκρατορία αρχίζει να χάνει την πρωτοκαθεδρία της στην παγκόσμια οικονομία και να ανησυχεί για την επερχόμενη παρακμή της.⁹⁴

Δ3.5 Ο ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΑ ΔΑΝΕΙΑ: ΜΙΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Όπως και πριν από την κυβέρνηση του Γλάδστωνος, έτσι και μετά ο μοχλός του δανείου χρησιμοποιείται σταθερά από την Μεγάλη Βρετανία. Κάθε φορά που η ελληνική κυβέρνηση συνομολογεί εσωτερικό δάνειο, κάθε φορά που ζητεί προκαταβολές από τις τράπεζες, η βρετανική πρεσβεία απευθύνει διαμαρτυρία, με το σκεπτικό ότι η αύξηση του εσωτερικού δημοσίου χρέους θα εμποδίσει την Ελλάδα να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της προς τις Δυνάμεις από το δάνειο του 1832-1833. Στις 8 Ιουνίου 1871, π.χ., ο βρετανός πρέσβης τηλεγραφεί στο Λονδίνο:

Στην Βουλή έχει υποβληθεί νομοσχέδιο που επιτρέπει την έκδοση, στην ελληνική αγορά, χρεολυτικού δανείου 4.000.000 φράγκων, σε τιμή 90% υπέρ το άρτιο, με επιτόκιο 8% και με εγγύηση τις εισπράξεις του τελωνείου Σύρου· ο σκοπός [του δανείου είναι] να καλύψει προγενέστερα ελλείμ-

93. Από την ευρεία βιβλιογραφία για την οικονομία του ιμπεριαλισμού, εκτός από το «αρχετυπικό» κείμενο του Hilferding (*Das Finanzkapital*), παραπέμπω στα εξής: Abraham (1980), *Conflicts within German Industry and the Collapse of the Weimar Republic*· Feis (1930), *Europe, the World's Banker, 1870-1914*· Harcourt (1980), *Disraeli's Imperialism, 1866-1868: A Question of Timing*· Imlah (1958), *Economic Elements in the Pax Britannica*· Nicholas (1982), *British Multinational Investment before 1939*· Offer (1983), *Empire and Social Reform: British Overseas Investment and Domestic Politics, 1908-1914*· Cain (1980), *Economic Foundations of British Overseas Expansion [...]*· Platt (1973), *Further Objections to an "Imperialism of Free Trade", 1830-1860*· Rabb (1974), *The Expansion of Europe and the Spirit of Capitalism*· Stanley (1983), *Commerce and Christianity [...]*· Stokes (1969), *Late Nineteenth-Century Colonial Expansion and the Attack on the Theory of Economic Imperialism [...]*· Wehler (1970), *Bismarck's Imperialism, 1862-1890*· Winn (1976), *British Informal Empire in Uruguay [...]*. Για τις σχέσεις κράτους και κοινωνικής διάρθρωσης, βλ. Wallerstein (1974, 1980), τ. I, σ. 354-356· και Braudel (1979), τ. I, σ. 540 κ.ε., τ. II, σ. 6, 48-51, 73, 163, 331 κ.ε., 537-542· τ. III, σ. 519-536. Δεν επεκτείνονται στην βιβλιογραφία που εξετάζει τον ιμπεριαλισμό με όρους πολιτισμικούς (π.χ. η «Σχολή» Σαάντ). Είναι θεματική ευρύτατη και χρήσιμη, αλλά δεν έχει άμεση σχέση με το πολιτικό υπόβαθρο της ερμηνείας μου και το οικονομικό υπόβαθρο των γεγονότων που εξετάζω.

94. «Curzon is reported to have said that trade did not follow the flag, it usually preceded it»: Koebner & Schmidt (1964), σ. 180. Αλλά ο υπουργός της Αυτοκρατορίας Κέρζον είναι άνθρωπος του 20ού αιώνα, όχι του 19ου. Για παραλληλισμό με τα καθ' ημάς στην μεταγενέστερη αυτήν περίοδο, πληροφορίες στο: Αντωνόπουλος (δακτυλόγραφο χ.χ.), *Το γαλλικό κεφάλαιο στην Ελλάδα και η Εθνική Τράπεζα, 1897-1913: προεκτάσεις του εθνικού δανεισμού και η Μεγάλη Ιδέα*.

ματα [του Δημοσίου] και την καταβολή των συντάξεων. Να απευθύνω διαμαρτυρία, είτε μόνος είτε με τον γάλλο συνάδελφό μου;⁹⁵

Το γεγονός ότι οι Βρετανοί συμπλέουν με την Γαλλία, όχι όμως με την Ρωσία, είναι σαφής απόδειξη ότι όντως οι διαμαρτυρίες αυτές δεν στοχεύουν στην εξασφάλιση των «μικροποσών του δανείου» αλλά στην άσκηση πολιτικών πιέσεων που θα υπηρέτησουν τα συμφέροντα των δύο Δυνάμεων εναντίον της τρίτης, της Ρωσίας.

Πράγματι, στις 10 Ιουνίου 1871, ο Στιούαρτ στέλνει αναφορά στην οποία γράφει, με την επιφυλακτική διπλωματική ορολογία, ότι ο γάλλος πρεσβευτής δέχεται να διαμαρτυρηθεί, αλλά

[...] θα ήταν ανώφελο να περιμένει κανείς από την ρωσική κυβέρνηση να προσυπογράψει οποιαδήποτε διαμαρτυρία, εφόσον πέσει αρνήθηκε να συμμετάσχει σε μια παρόμοια.

Αυτά γράφονται σε αναφορά επίσημη, υπηρεσιακή, το κλασικό μέσο διπλωματικής επικοινωνίας. Την ίδια, όμως, ημέρα ο Στιούαρτ, χρησιμοποιώντας τον δίαυλο της μυστικής διπλωματίας, την ανεπίσημη προσωπική επιστολή προς τον προϊστάμενό του, τον υπουργό των Εξωτερικών, διατυπώνει την πραγματική του εισήγηση:

Δεν έχω λάβει ακόμη απάντηση στο τηλεγράφημά μου και οδηγίες για το μικρό δάνειό τους, εδώ [στην Αθήνα]. Επειδή [το δάνειο αυτό είναι] εσωτερική υπόθεση και σκοπεύει κυρίως στην κάλυψη ελλειμμάτων προηγούμενων ετών, θεωρώ ότι καλύτερα θα ήταν για μας να το αγνοήσουμε. Η περσινή μας διαμαρτυρία δεν ωφέλησε, απλώς εξώθησε τους Έλληνες να εκτιμήσουν την σχετικώς επεικική στάση της Ρωσίας, η οποία δεν συνυπέγραψε [την διαμαρτυρία].

Στα έγγραφα αυτά διαβλέπει κανείς μια βαθμιαία μεταβολή από το 1870 και μετά, μια προσπάθεια των Άγγλων να ακολουθήσουν αυστηρή μεν, αλλά ισόρροπη τακτική, που θα θέτει φραγμούς στις αλυτρωτικές βλέψεις των ελληνικών κυβερνήσεων, χωρίς να τις αποξενώνει εντελώς και να τις σπρώχνει στις αγκάλες της Ρωσίας. Στα αρχεία του Foreign Office και στα ιδιωτικά αρχεία των αξιωματούχων της περιόδου 1870-1878 υπάρχουν και άλλα παρόμοια έγγραφα, που παρακολουθούν το ζήτημα των ελληνικών δανείων ακόμη και σε θέματα δευτερεύοντα. Σε πολλά έγγραφα είναι εμφανής η προσπάθεια των Βρετανών να ακολουθήσουν αυστηρή μεν, αλλά ισόρροπη τακτική.

Η προσπάθεια είναι εξηγήσιμη. Η ισορροπία δυνάμεων στην Ευρώπη έχει μεταβληθεί μετά τον Αυστροπρωσικό Πόλεμο του 1866 και τον Γαλλογερμανικό του 1870. Ηττημένες, η Αυστρία και η Γαλλία δεν είναι πλέον υπολογίσιμοι σύμμαχοι για την Βρετανική Αυτοκρατορία. Η νέα Γερμανία δεν είναι ναυτική δύναμη. Άρα, για την Μεγάλη Βρετανία δεν είναι ούτε απειλή ούτε δύναμη σύμμαχος. Ωστόσο, από την άλλη πλευρά, η Ρωσία έχει προ πολλού αναρρώσει από την ήττα του Κριμαϊκού. Οι διπλωμάτες και οι υπουργοί της Βικτωρίας, άριστα πληροφορημένοι, γνωρίζουν ότι οι βλέψεις της Μόσχας προς τα Στενά και την Κωνσταντινούπολη έχουν αναβιώσει.

95. FO 32.427, 8.6.1871, Stuart to Granville. Stuart Papers, 10.6.1871, Stuart to Granville.

Με έντονη πλέον την φοβία της δυτικής κοινής γνώμης για την «ρωσική άρκτο» και την «πανολαβική» πολιτική της,⁹⁶ με τον περίφημο Ιγνάτιεφ να βυσσοδομεί στην Πόλη και στην Μόσχα, με το σχίσμα μεταξύ Βουλγαρικής Εξαρχίας και Πατριαρχείου το 1870, με τους Έλληνες να πανηγυρίζουν για τους γάμους του βασιλιά τους με την ανεψιά του Τσάρου και να αδημονούν για νέες εξορμήσεις προς βορράν, με την Οθωμανική Αυτοκρατορία πτωχευμένη και αδύναμη, η Αλβιών δικαίως ανησυχεί. Ανησυχεί για το ενδεχόμενο ρωσικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια και στον Βόσπορο, με σύμμαχο ή δορυφόρο μια νέα, ισχυρή Βουλγαρία. Διαβλέπει, ίσως, τον ρωσοτουρκικό πόλεμο· ίσως και να προβλέπει την έκβασή του και να φοβάται μήπως συμβεί το απευκαίριον, αυτό που όντως θα συμβεί το 1878, με την Συνθήκη Ειρήνης του Αγίου Στεφάνου· ίσως ακόμη και να προετοιμάζει το εναλλακτικό σενάριο, αυτό που η Μεγάλη Βρετανία τελικώς θα κατορθώσει να επιβάλει στο Συνέδριο του Βερολίνου,⁹⁷ με την Ελλάδα αναβαθμισμένη να αντισταθμίζει την ισχύ της νέας Βουλγαρίας. Το 1871, το βρετανικό στρατηγικό δόγμα στο Ανατολικό Ζήτημα παραμένει ανάλλακτο: η Οθωμανική Αυτοκρατορία θα διατηρηθεί πάση θυσία. Αλλά προκειμένου να διατηρηθεί περικυκλωμένη από Ρώσους και Βουλγάρους, καλύτερα να συμμετάσχει στην περικύκλωση και μια ισχυρότερη, φιλοβρετανική Ελλάδα – αυτό ακριβώς που η Μεγάλη Βρετανία θα επιβάλει στο Συνέδριο του Βερολίνου.

Πράγματι, σε αυτήν την καταλυτική κρίση του Ανατολικού Ζητήματος, στον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1877-1878, οι ελληνικές κυβερνήσεις κατόρθωσαν να ελέγξουν τις αλυτρωτικές τους διαθέσεις και να κρατήσουν την χώρα μακριά από τον πόλεμο, ακολουθώντας τις επιθυμίες της Μεγάλης Βρετανίας.⁹⁸ Έτσι το 1879, ο συμβιβασμός θα επιτευχθεί με τις ευλογίες των Βρετανών. Με τον συμβιβασμό και το άνοιγμα των δυτικών χρηματαγορών, η Ελλάδα θα λάβει την οικονομική της ανταμοιβή για την άψογη στάση της. Δύο χρόνια αργότερα, θα πάρει και την πολιτική της αμοιβή, τις πλούσιες επαρχίες της Θεσσαλίας και της Άρτας.

Στην κατάλληλη συγκυρία και με τους κατάλληλους χειρισμούς, η εξαρτημένη Διλιπούτη μπόρεσε να ωφεληθεί από την εξάρτησή της· και η «ξενική εξάρτηση» απέδωσε περισσότερο από τις άσκεπτες πολεμικές δαπάνες και τις δημαγωγικές κραυγές εναντίον «των ξένων εκμεταλλευτών». Στην ιστορία των διακρατικών σχέσεων, η εξάρτηση των μικρών από τους ισχυρούς της κάθε εποχής είναι αναπόφευκτη πραγματικότητα. Ο βαθμός της εξάρτησης, όμως, όπως και οι συνέπειές της, εξαρτώνται από την συγκυρία και από την πολιτική που ακολουθούν εκάστοτε όχι μόνο οι ισχυροί, αλλά και οι ανίσχυροι.

96. Διάλλα (2002).

97. Andréades (1932)· Psomiades (1968)· Kofos (1975)· Millman (1979).

98. Πρβλ. Andréades (1932)· Kofos (1975)· Dontas (1966). Για τα Βαλκάνια, Driault & Lhéritier (1926)· Castellan (1976).